

**O'ZBEKISTAN RESPUBLİKASI' JOQARI' HA'M WORTA
ARNAWLI' BİLIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**BERDAQ ATI'NDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI**

Qol jazba h'uqi'qi'nda

UDK: 943.11.415.61

Badaxshanova Anar Ibrayi'movna

**M. Ni'zanov shi'g'armalari'nda frazeologizmlerdin'
qollani'li'w wo'zgeshelikleri**

5A 120102 Lingvistika (qaraqalpaq tili)

Magistr da'rejesin ali'w ushi'n jazi'lg'an dissertaciya

MAK da jaqlawg'a ruxsat

Magistratura bo'limi basli'g'i'

_____doc. Gulimov A.

Kafedra basli'g'i' _____prof. M.Qudaybergenov

İlimiy basshi': _____f.i.k. doc. G.Aynazarova

No'kis-2014

Mazmuni'

Kirisiw.....	3
I bap. Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'ndag'i'	
frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q wo'zgeshelikleri.....	17
1.1. Frazeologizmlerdin' semantikali'q birigiwshiligi jag'i'nan	
tu'rleri ha'm wolardi'n' qollani'li'w wo'zgeshelikleri.....	19
1.2. Frazeologiyali'q sinonimler.....	26
1.3. Frazeologiyali'q variantlar.....	31
II bap. Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'nda	
frazeologizmlerdin' leksika-grammatikali'q wo'zgeshelikleri	
2.1. Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'nda frazeologizmlerdin'	
so'z shaqaplari'na qatnasi' jag'i'nan tu'rleri.....	34
2.2. Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'ndag'i'	
frazeologizmlerdin' komponentlik qurami' jag'i'nan tu'rleri.....	45
III bap. Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'nda	
frazeologizmlerdin' xi'zmeti	
3. 1. Frazeologizmlerdi a'debiy qaharmanlardi'n'	
minez-qulqi'n su'wretlewde paydalani'wi'	56
3.2. Frazeologizmlerdi a'debiy qaharmanlardi'n psixologiyali'q	
sezimin, halati'n su'wretlewde jusali'wi'	62
3.3. Awi'zeki so'ylew tiline ta'n frazeologizmlerdin' satira	
ha'm yumordi' payda yetiwdegi xi'zmeti.....	67
Juwmaq.....	74
Paydalani'lg'an a'debiyatlar.....	79

Kirisiw

Temani'n' aktualli'g'i'. G'a'rezsizligimizdin' da'slepki ku'nlerinen-aq ata-babalari'mi'z ta'repinen ko'p a'sirler dawami'nda jarati'li'p kelingan u'lken biybaha miyrasti' tiklew ma'mleket siyasati' da'rejesine ko'terilgen za'ru'r wazi'ypa boli'p qaldi'. Biz ma'deniy qa'diriyatlardi' tiklewde milliy wo'zlikti an'lawdi'n' wo'siwinen, xali'qti'n' ruwx'i'y bayli'qlari'na, woni'n' tami'rlari'na qayti'wdan ibarat wo'z-ara ta'biyg'i'y process dep yesaplaymi'z.¹

Ma'selenin' usi' ta'repine itibar berip, ma'mleketimiz Prezidenti I.A.Karimov wo'zinin' «O'zbekistan XXI a'sirge umti'lmaqta» shi'g'armasi'nda bayan yetilgen prinsiplerdin' wori'nlani'wi' kerek bolg'an u'lken wazi'ypalar payda bolg'anli'g'i'n' atap wo'tken yedi. Xalqi'mi'z siyasiy g'a'rezsizlik ha'm azatli'qti' qolg'a kirgizgennen son', wo'z ta'g'dirinin' haqi'yqi'y iyesi, wo'zine say milliy ma'nawiyat ha'm ma'deniyatti'n' iyesine aylandi'.²

Prezidentimiz I.A.Karimov: «Maqsetlerimizge yerisiw, jan'a demokratiyalı'q ja'miyet quri'w, qayta quri'wlari'mi'zdi'n' keleshegi qanday intellektual ku'shke iye yekenligimizge jasları'mi'zdi'n' qanday ma'deniy ha'm professional du'nyag'a ko'z qaras iyelerine aylani'wi'na, qanday ideyalarg'a iseniwine, ruwx'i'y jaqtan qanshelli bay boli'wi'na baylani'sli'. Usi' sebepli xali'qti'n' ilim-bilim imkaniyatlari'n jetilistiriw milliy g'a'rezsizlik ideyasi'n a'melge asi'ri'wg'a uqi'pli', jan'a a'wladti' ta'rbiyalaw yen' a'hmiyetli wazi'ypalari'mi'zdi'n' biri»-dep ko'rsetken yedi³. Jan'a a'wladti'n' qa'lbide Watang'a bolg'an su'yispenshilik sezimler yen' da'slep til arqali' jetkeriledi. Bunda tildin' qaymag'i' yesaplang'an frazeologizmlerdin' a'hmiyeti ku'shli.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд.-Т., «Ўзбекистон», 1998, 137-138-бб

² Каримов И. А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд.-Т., «Ўзбекистон», 2003, 34-бет.

³ Каримов И.А. Юксак маънавият –енгилмас куч. Т., 2008, 8-бет

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyali'q so'z dizbekleri haqqi'ndag'i' ma'sele ha'r ta'repleme izertlewdi talap yetetug'i'n teoriyali'q jaqtan da, a'meliy jaqtan da u'lken a'hmiyeti iye ma'selelerden yesaplanadi'. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri haqqi'ndag'i' mashqalalar usi' ku'nge shekemgi bul tarawda ko'p g'ana izertlewlerdin' ali'p bari'li'wi', wolardi'n' ilimiy miynetler tu'rinde jari'q ko'riwine qaramastan, yelege shekem til biliminde yen' aktual ma'selelerdin' biri boli'p kelmekte. Haqi'yqati'nda da, frazeologiyali'q ma'seleler til iliminin' basqa tarawlari'na baylani'sli' ma'selelerge qarag'anda lingvistlerdin' di'qqati'n keyingi waqi'tlari' ko'birek wo'zine tarta basladi'. Frazeologizmler so'zlik quramni'n' barli'q milliy kelbetin ko'rsetetug'i'n leksikali'q birliklerdin' a'jayi'p bir topari' si'pati'nda a'yyem zamanlardan beri lingvistikali'q a'lemde izertlewshilerdin' de, qi'zi'g'i'wshi'lardi'n' da di'qqati'n wo'zine awdari'p kelmekte. Tyurkologiyada til ilimlerinin' basqa tarawlari' menen bir qatarda frazeologiya, milliy tillerdin' frazeologiyasi' tuwrali' belgili bir tildin' bazasi'nda woni'n' teoriyali'q tiykari'n izertlew ma'selesine qansha di'qkat awdari'p kelgenligi til ilimi tariyxi'nan ma'lim. Solay da, qaraqalpaq til biliminde frazeologiyali'q so'z dizbeklerin' u'yreniw, izertlew isleri tek son'g'i' da'wirde g'ana qolg'a ali'ni'p kiyati'r. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri wo'z aldi'na ilimiy monografiyali'q izertlew bag'dari'nda yemes, al so'zlik quramni'n' aji'ralmas bir bo'legi si'pati'nda tani'li'p, sol bag'darda yamasa til quri'li'si'ni'n' bir ta'repi da'rejesi retinde g'ana ma'selelerdi u'yrenbekte.

Tildin' bay g'a'ziynesi dep yesaplanatug'i'n frazeologizmlerdi xali'q wori'nli' paydalani'p naqi'l-maqallar menen birgelikte joqari' bahalaydi'. Ha'r bir tildin' wo'zine ta'n milliy qa'siyeti, a'sirese woni'n' frazeologiyasi'nan ani'q ko'rinedi. Frazeologizmlerdin' barli'q tu'rleri bizin' ku'ndelikli turmi'si'mi'zda til arqali' qari'm-qatnas jasawda pikirimizdi toli'q jetkeriwde ayri'qsha a'hmiyetke iye. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri ko'pshilik jag'daylarda tu'sinikti bildiriwshi dara so'zdin' si'n'ari' yaki ekspressivlik obrazli'li'qqa iye

yekinshi atamasi' si'pati'nda ko'rinedi. Frazelogizmlerdi izertlew ilimiy jobada da, a'meliy jaqtan da wog'ada a'hmiyetli ma'sele boli'p yesaplanadi'. Bul ma'sele boyi'nsha usi' ku'nge shekem payda bolg'an ilimiy jetiskenliklerge kewil awdari'wi'mi'z kerek. Frazelogizmler barli'q tillerde de yelege shekem belgili bir sistemag'a tu'sip, toli'q izertlenip boli'ng'an ma'sele yemes.

Akademik V.V. Vinogradov tilshi ilimpazlar frazeologizmlerdin' uluwma ma'selesini menen shug'i'llani'w menen birge, woni'n' ko'rkem shi'g'armadag'i' atqaratug'i'n xi'zmetin de izertlew kerekligin¹ minnet yetip qoyadi'. Yelege shekem frazeologiyali'q so'z dizbekleri dep neni tani'w kerek, woni'n' so'zden, ha'm basqa da so'z dizbeklerinen tiykarg'i' ayi'rmashi'li'g'i' nede, frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qanday tu'rleri bar, wolardi' qalay klassifikaciyalawg'a boladi' degen ma'seleler tu'rlishi qarali'p, tu'rlishi sheshilip kiyati'r. Bul tarawda frazeologizmlerdin' anaw ya mi'naw so'z sheberinin' do'retpelerinde geypara tiyip qashti' pikirler ayti'lg'ani' bolmasa, arnawli' izertlew jumi'slari' derlik joq. Haqi'yqati'nda da frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' lingvistikali'q bag'darda ko'rkem shi'g'armag'a baylani'sli' stillik qollani'li'wi' jag'i'nan u'yreniliwi ilimiy jaqtan da, a'meliy jaqtan da wog'ada u'lken a'hmiyetke iye.

Ko'rkem shi'g'armani'n' tili de basqa stiller si'yaqli' a'debiy tildin' normalari'na, fonetikali'q ha'm grammatikali'q ni'zamli'qlari'na bag'i'nadi', biraq a'debiy normadan wol wo'zinin' emocional-ekspresivligi menen, ko'rkemlew qurallari' menen wo'lshenedi, wonda jazi'wshi'ni'n' yamasa shayi'rdi'n' jeke so'z tan'law ha'm so'z qollani'w sheberligi ko'rinedi. Sonli'qtan da biz bul ma'selege, yag'ni'y frazeologizmlerdin' belgili bir jazi'wshi'ni'n' do'retpelerinde jumsali'wi'n magistrlik dissertaciya jumi'si'ni'n' obekti yetip tan'lawdi' maqul ko'rdik.

¹ Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в языке, сб «Академик А.А.Шахматов» изд. АН СССР М.,Л. 1964, 339-стр

Izertlewdin' maqseti ha'm wazi'ypalari'. Dissertaciya jumi'si'ni'n' maqseti - belgili so'z sheberi M.Ni'zanov do'retpelerinde frazeologizmnin' estetikali'q talaplarg'a say stillik qollani'li'wi'n u'yreniw. M. Ni'zanov wo'z shi'g'armalari'nda so'z tan'lawg'a itibarli'li'q penen qarag'an, ha'r so'zdin', formani'n' wori'nli' ha'm belgili bir stillik maqsette qollani'li'wi'na u'lken di'qqat bo'lgen. Sol arqali' wol tildegi a'debiy normalardi'n' turaqlasi'wi', qa'liplesiwi ha'm jetilistiriliwi ushi'n ha'reket yetken.

Frazeologizmler ko'p izertlewshiler ta'repinen so'z yetilse de, biraq qaraqalpaq tilinde wolardi'n' stillik xi'zmetlerde paydalani'li'wi' yele usi' waqi'tqa deyin arnawli' izertlenilmegen. Sonli'qtan biz bul jumi'sta usi' waqi'tqa deyin lingvistikali'q jaqtan izertlenbegen M. Ni'zanov shi'g'armlari'ni'n' tilin, wondag'i' frazeologizmlerdin' qollani'li'w wo'zgesheliklerin ha'm jazi'wshi'g'a ta'n belgilerin ha'r ta'repleme u'yreniw tiykarg'i' maqsetimiz boldi'.

Bul maqsetke yerisiw ushi'n to'mendegi bir qatar wazi'ypalardi' sheshiw wortag'a qoyi'ldi':

-qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler ha'm wolarg'a ta'n bolg'an belgilerdi ani'qlaw;

-qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi so'z shaqaplari'na qatnasi' jag'i'nan, du'zilisi jag'i'nan tu'rlerge aji'rati'p u'yreniw;

- M. Ni'zanov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an frazeologizmlerdin' ma'nilik tu'rleri ha'm wolardi'n' tilde qollani'w wo'zgesheliklerin u'yreniw;

- frazeologizmlerdegi sinonimiya ha'm variantli'li'q qubi'li'slari'n ani'qlaw;

-frazeologizmlerdin' du'zilislik wo'zgesheliklerin, wolardi'n' komponentlik qurami'n ani'qlaw.

Izertlewdin' ilimiy jan'ali'g'i'. Dissertaciya jumi'si'nda qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerinin' ko'rkem shi'g'armalarda qollani'li'w wo'zgeshelikleri birinshi ret ken' ko'lemde izertlenip ati'r. Qaraqalpaq til

biliminde M.Ni'zanov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q wo'zgesheliklari, jazi'wshi'ni'n' frazeologiyali'q sinonimlardi ha'm frazeologiyali'q variantlardi' qollani'w sheberligi, frazeologizmlerdin' leksika-grammatikali'q wo'zgesheliklari, frazeologizmlerdin' ko'rkem shi'g'armadag'i' xi'zmeti uluwma jazi'wshi'ni'n' frazeologizmlardi qollani'wdag'i' sheberligi ma'selesi usi' bu'gingi ku'nge shekem arnawli' tu'rde izertlengen joq. Ja'ne bul ma'seleler belgili bir jazi'wshi'ni'n' shi'g'armalari' tiykari'nda u'yrenildi.

Dissertaciya'li'q izertlewdi a'meliy iske asi'ri'wda ilimiy derekler si'pati'nda til iliminin' ha'zirge shekemgi jetiskenliklari, uluwma til biliminin' ha'm tyurkologiyani'n' iri wa'killeri V.V.Vinogradov, N.M.Shanskiy, A.V.Molotkov, S.Ken'esbaev, Sh.Raxmatullaev, E.Berdimuratov, S.Nauri'zbaeva, A.Bekbergenov, G.Aynazarovalardi'n' miynetleri basshi'li'qqa ali'ndi'.

Izertlew jumi'si'mi'zda tiykarg'i' derekler si'pati'nda belgili jazi'wshi' M. Ni'zanovti'n' shi'g'armalari', tu'rkiy tillerinin' frazeologiyali'q so'zliklari, tu'sindirme so'zlikler paydalani'ldi'.

Jumi'sti'n' teoriyali'q ha'm a'meliy a'hmiyeti. Izertlewde toplan'gan teoriyali'q juwmaqlar qaraqalpaq tilinin' frazeologiyasi'n rawajlandi'ri'wg'a wo'z ta'sirin tiygizedi. Jumi'sti'n' bari'si'nda ji'ynalg'an frazeologiyali'q materiallardi' qaraqalpaq ha'm basqa da tu'rkiy tillerinin' frazeologiyali'q so'zliklerin, sinonimler so'zligin du'ziwde paydalani'w mu'mkin. Soni'n' menen birge bul jumi's worta ha'm joqari' woqi'w wori'nlari'nda ha'zirgi qaraqalpaq tili leksikologiyasi', frazeologiyasi' kurslari'n sho'lkemlestiriw ha'm u'yretiwdе woqi'w qurali' xi'zmetinde qollani'wg'a boladi'.

Izertlewdi'n' usi'llari' ha'm dereklari. Magistrlik dissertaciya jumi'si' sinxroniyali'q aspektte ali'p bari'ldi'. Izertlewde til faktleri baqlaw ju'rgiziw, sali'sti'rma, ta'riyplew, lingvistikali'q tallaw ha'm usi' ku'nge deyingi

lingvistikali'q izertlewlerde da'stu'riy tu'rde ken' paydalani'p ati'rg'an usi'llar qollani'ldi'.

Dissertaciya'q izertlewdi a'meliy iske asi'ri'wda ilimiy derekler si'pati'nda til iliminin' ha'zirge shekemgi jetiskenlikleri, uluwma til biliminin' ha'm tyurkologiyani'n' iri wa'killeri V.V.Vinogradov, N.M.Shanskiy, A.V.Molotkov, S.Ken'esbaev, Sh.Raxmatullaev, E.Berdimuratov, S.Nauri'zbaeva, A.Bekbergenov, G.Aynazarovalardi'n' miynetleri basshi'li'qqa ali'ndi'.

Izertlew jumi'si'mi'zda tiykarg'i' derekler si'pati'nda awi'zeki xali'q do'retpeleri, qaraqalpaq klassikali'q a'debiyati' ha'm ha'zirgi qaraqalpaq a'debiyati', tu'rkiy tillerinin' frazeologiyali'q so'zlikleri, tu'sindirme so'zlikler paydalani'ldi'.

Jumi'sti'n' quri'li'si'. Magistrlik dissertaciya kirisiw, tiykarg'i' u'sh bap, juwmaq ha'm paydalani'lg'an a'debiyatlar diziminen ibarat. Ko'lemi ____ betti quraydi'.

Temag'a baylani'sli' ilimiy miynetlerge sholi'w

Frazeologizmler so'zlik quramni'n' barli'q mlliy kelbetin ko'rsetetug'i'n leksikali'q birliklerdin' a'jayi'p bir topari' si'pati'nda a'yyem zamanlardan beri lingvistikali'q a'lemde izertlewshilerdin' de, qi'zi'g'i'wshi'lardi'n' da di'qqati'n wo'zine awdari'p kelmekte. Tyurkologiyada til ilimlerinin' basqa tarawlari' menen bir qatarda frazeologiya, milliy tillerdin' frazeologiyasi' tuwrali' anaw ya mi'naw tildin' bazasi'nda woni'n' teoriyali'q tiykari'n izertlew ma'selesine qansha di'qkat awdari'p kelgenligi til ilimi tariyxi'nan ma'lim. Solay da, qaraqalpaq til biliminde frazeologiyali'q so'z dizbeklerin u'yreniw, izertlew isleri tek son'g'i' da'wirde g'ana qolg'a ali'ni'p kiyati'r. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri wo'z aldi'na ilimiy monografiyali'q izertlew bag'dari'nda yemes, al so'zlik quramni'n' aji'ralmas bir bo'legi si'pati'nda tani'li'p, sol bag'darda

yamasa til quri'li'si'ni'n' bir ta'repi da'rejesi retinde g'ana ma'selelerdi u'yrenbekte.

So'zlik quramda tek jeke so'zler g'ana yemes, al jeke so'zlerdin' pu'tin bir ma'nini an'latatu'g'i'n bir neshe so'zlerden turatug'i'n frazeologiyali'q so'z dizbekleri de belgili wori'ndi' iyeleydi. Wo'zinin' si'rtqi' ko'rinisi boyi'nsha da, ma'nisinin' turaqli'li'g'i' jag'i'nan da, stillik jaqtan da ayri'qshali'qlarg'a iye. Tilimizde bunday ko'rkem, obrazli', ekspressivlik boyawi' ku'shli bolg'an frazeologiyali'q so'z dizbekleri ju'da' ko'p ushi'rasadi'. Wolar ma'nisi, wo'tkirliligi jag'i'nan tildin' qaymag'i', mag'i'zi' si'pati'nda bahalanadi'. Haqi'yqati'nda da so'zlik quramda sol tildi do'retken xali'qti'n' tariyx'i'y wo'mir joli', danali'g'i', pu'tkil ruwx'i'y ha'm ma'deniy turmi'si', wo'tmishi, ha'zirgisi ha'm keleshegi ko'rinetug'i'n bolsa, wonda a'sirler dawami'nda xali'q ta'repinen do'retilgen idiomalar, ushi'rma so'zler, naqi'l-maqallar ha'm tag'i' basqa da so'zlik bayli'qlardi'n' worni' girewli boli'p, wolar tildin' milliy kelbetin wo'zgeshe so'ylew qurali'n, sap bayli'g'i'n an'lati'wda belgili derek xi'zmetin atqaradi'. Tildin' bay g'a'ziynesi dep yesaplanatug'i'n frazeologizmlerdi xali'q wori'nli' paydalani'p naqi'l-maqallar menen birgelikte joqari' bahalaydi'.

Ha'r bir tildin' wo'zine ta'n milliy qa'siyeti, a'sirese woni'n' frazeologiyasi'nan ani'q ko'rinedi. Frazeologizmlerdin' barli'q tu'rleri bizin' ku'ndelikli turmi'si'mi'zda til arqali' qari'm-qatnas jasawda pikirimizdi toli'q jetkeriwde ayri'qsha a'hmiyetke iye. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri ko'pshilik jag'daylarda tu'sinikti bildiriwshi dara so'zdin' si'n'ari' yaki ekspressivlik obrazli'li'qqa iye yekinshi atamasi' si'pati'nda ko'rinedi. Mi'sali': «so'ylemew, indemew» ma'nisin an'latatug'i'n la'm-mim demew, awzi'n ash paw, tis jarmaw, awzi'na qati'q uyt'i'w ha'm tag'i' da basqa frazeologiyali'q so'z dizbekleri tu'rindegi si'n'arlari'na iye. Al «qorqi'w» ma'nisin beriw ushi'n ju'regi suwlaw, jan iymani' qalmaw, ju'regi suw yetiw, jani' tas to'besine shi'g'i'w, jani' shi'g'i'w ha'm tag'i' da basqa frazeologiyali'q so'z dizbeklerin

tan'lap ali'p jumsasaq boladi'. Tilimizdegi dara so'zler so'zlik quramda qanday wori'ndi' iyeleytug'i'n bolsa, frazeologizmler de jeke leksikali'q birlikler si'yaqli' tilde tayar hali'nda wo'mir su'redi. Leksikali'q birlikler si'pati'nda so'z yen' tiykarg'i' birlik bolatug'i'n bolsa, demek frazeologizmler de wo'zgeshe leksikali'q-semantikali'q kategoriya si'pati'nda tildin' bayli'g'i' boli'p xi'zmet yetedi. Frazeologizmlerdin' dara so'zlerden wo'zgesheligi sonnan ibarat, wolar dara so'zler si'yaqli' tu'siniktin' tuwra atamasi' yemes, al ko'binese awi'spali' ma'nidegi obrazli' atamasi' boli'p yesaplanadi'.

Frazeologizmlerdi izertlew ilimiy jobada da, a'meliy jaqtan da wog'ada a'hmiyetli ma'sele boli'p yesaplanadi'. Bul ma'sele boyi'nsha usi' ku'nge shekem payda bolg'an ilimiy jetiskenliklerge kewil awdari'wi'mi'z kerek. Frazeologizmler barli'q tillerde de yelege shekem belgili bir sistemag'a tu'sip, toli'q izertlenip boli'ng'an ma'sele yemes.

Ha'r qanday a'debiy tildin' tariyxi'nda, woni'n' qa'liplesiwinde ko'rkem so'z sheberleri - shayi'rlar ha'm jazi'wshi'lar belgili xi'zmet atqaradi'. Wolardi'n' ayri'mlari' wo'z shi'g'armalari' menen a'debiy tildegi normalardi'n' qa'liplesiwine jan'a bag'dar beredi, woni' jetilistiredi. Sonli'qtan da qa'legen jazi'wshi' yamasa shayi'r shi'g'armalari'ni'n' tilin, woni'n' basqa stillerden ayi'rmashi'li'qlari'n ha'm wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin ha'r ta'repleme u'yreniw u'lken a'hmiyetke iye.

Akademik V.V. Vinogradov tilshi ilimpazlar frazeologizmlerdin' uluwma ma'selesini menen shug'i'llani'w menen birge, woni'n' ko'rkem shi'g'armadag'i' atqaratug'i'n xi'zmetin de izertlew kerekligin¹ minnet yetip qoyadi'. Yelege shekem frazeologiyali'q so'z dizbekleri dep neni tani'w kerek, woni'n' so'zden, ha'm basqa da so'z dizbeklerinen tiykarg'i' ayi'rmashi'li'g'i' nede, frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' qanday tu'rleri bar, wolardi' qalay klassifikaciyalawg'a boladi' degen ma'seleler tu'rlishi qarali'p, tu'rlishi

¹ Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в языке, сб «Академик А.А.Шахматов» изд. АН СССР М.,Л. 1964, 339-стр

sheshilip kiyati'r. Bul tarawda frazeologizmlerdin' anaw ya mi'naw so'z sheberinin' do'retpelerinde geypara tiyip qashti' pikirler ayti'lg'ani' bolmasa, arnawli' izertlew jumi'slari' derlik joq. Haqi'yqati'nda da frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' lingvistikali'q bag'darda ko'rkem shi'g'armag'a baylani'sli' stillik qollani'li'wi' jag'i'nan u'yreniliwi ilimiy jaqtan da, a'meliy jaqtan da wog'ada u'lken a'hmiyetke iye.

Ko'rkem shi'g'armani'n' tili de basqa stiller si'yaqli' a'debiy tildin' normalari'na, fonetikali'q ha'm grammatikali'q ni'zamli'qlari'na bag'i'nadi', biraq a'debiy normadan wol wo'zinin' emocional-ekspresivligi menen, ko'rkemlew qurallari' menen wo'lshenedi, wonda jazi'wshi'ni'n' yamasa shayi'rdi'n' jeke so'z tan'law ha'm so'z qollani'w sheberligi ko'rinedi. Sonli'qtan da biz bul ma'selege, yag'ni'y frazeologizmlerdin' belgili bir jazi'wshi'ni'n' do'retpelerinde jumsali'wi'n magistrlik dissertaciya jumi'si'mi'zdi'n' obiekti yetip tan'lawdi' maqul ko'rdik.

Belgili satirik jazi'wshi' Muratbay Ni'zanov do'retpelerinde frazeologizmnin' estetikali'q talaplarg'a say stillik qollani'li'wi'n u'yreniwdi maqset yetip qoydi'q. Bul ushi'n Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an frazeologizmlerdin' stillik xi'zmetin, wo'zgesheligin belgilew maqsetinde baqlawlar ju'rgizdik. Kartotekalar du'zdik, sali'sti'rdi'q, tallaw isledik, ilimiy ta'riypleme berdik.

Muratbay Ni'zanov wo'z shi'g'armalari'nda so'z tan'lawg'a itibarli'li'q penen qarag'an, ha'r so'zdin', formani'n' wori'nli' ha'm belgili bir stillik maqsette qollani'li'wi'na u'lken di'qqat bo'lgan. Sol arqali' wol tildegi a'debiy normalardi'n' turaqlasi'wi', qa'liplesiwi ha'm jetilistiriliwi ushi'n ha'reket yetken.

Jazi'wshi' pikirdin' ko'rkemliligi ha'm wo'tkirligi ushi'n frazeologizmlerden ken' tu'rde paydalang'an. Ja'ne de a'debiy tildi jan'a ko'rkemlew qurallari' menen bayi'tti'. Woni'n' shi'g'armalari'nda

jazi'wshi'ni'n' wo'zine ta'n bolg'an ten'ewler, epitet, metafora u'lgileri, sinonimler, antonimler ha'm t.b. ko'plep ushi'ratami'z.

Frazeologizmler ko'p izertlewshiler ta'repinen so'z yetilse de, biraq qaraqalpaq tilinde wolardi'n' stillik xi'zmetlerde paydalani'li'wi' yele usi' waqi'tqa deyin arnawli' izertlenilmegen. Sonli'qtan biz bul jumi'sta M. Ni'zanovti'n' shi'g'armlari'ni'n' tilin, wondag'i' frazeologizmlerdin' qollani'li'w wo'zgesheliklerin ha'm jazi'wshi'ni'n' frazeologizmlerdi qollani'wi'ndag'i' sheberligin ha'r ta'repleme u'yreniwdi maqset yettik.

Bizin' jumi'si'mi'z quri'li'si' boyi'nsha kirisiw, u'sh bap ha'm juwmaqtan ibarat. Kirisiw bo'liminde frazeologiya ma'selelerinin' uluwma til biliminde, tu'rkiy tillerde, soni'n' ishinde qaraqalpaq til biliminde izertleniwine toqtap wo'ttik.

Tu'rkiy tiller frazeologiyasi'n birinshilerden boli'p akademik S.K.Ken'esbaev izertledi. Wol wo'zinin' «Ustoychivi'e sochitaniya slov kazaxskogo yazi'ka (parni'e slova, idiomi' i frazi')» (Alma-ata, 1944) degen doktorli'q dissertaciyasi'nda idiomalardi' to'mendegi belgiler menen si'patlap ko'rsetedi:

1) idiomalardi'n' uluwma ma'nisi qurami'ndag'i' komponentlerdin' ma'nilerinen pari'qlanadi';

2) idiomani'n' komponentleri turaqli' wori'ng'a iye;

3) idioma basqa tilge so'zbe-so'z awdari'lmaydi'.

S.K.Ken'esbaevti'n' pikirinshe, frazeologiyag'a ken' ma'nide barli'q turaqli' so'z dizbekleri (naqi'l-maqallar, idiomali'q dizbekler, turaqli' frazeolojiyali'q toparlar ha'm jup so'zler) kiredi. Wolardi' birlestiriwshi uluwmalı'q belgi turaqli'li'q ha'm tilde tayar hali'nda boli'wi'.¹

Bunnan keyin tu'rkiy tillerdegi frazeologizmlerdi intensiv izertlewde a'hmiyetli tabi'slar qolg'a kirgizildi. Bul da'wirde S.N. Muratovti'n'

¹ Кеңесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке. Известия АН Каз ССР Серия филологии искусствоведения, выпуск 1-П. Алма-Ата, 1959, 9-бет

«Ustoychivi'e slovosochetaniya v tyurkskix yazi'kax» (M.,1964) monografiyasi', Sh.Raxmatullaevti'n' «Wzbek frazeologiyasining bazi masalalari» (T.,1966), G.A. Bayramovti'n' «Osnovi' frazeologii azerbayjanskogo yazi'ka» (Baku.,1970), G.X.Axunzyanovti'n' «Idiomi'-issledovanie na materiale tatarskogo yazi'ka» (Kazan, 1974), Z.G.Uraksinnin' «Frazeologiya bashkirskogo yazi'ka» (Ufa, 1975), M.F.Chernovti'n' «Frazeologiya sovremennogo chuvashskogo yazi'ka» (Cheboksari', 1985) atli' miynetleri, kandidatli'q dissertაციyalar,¹ ilimiy maqalalar do'retildi.

Wo'zbek tili frazeologiyasi'nda da'clepki arnawli' izertlewler 1950-ji'llardi'n' basi'nda ju'zege keldi. Wolardan Sh.Raxmatullaevti'n' ju'rgizgen izertlew jumi'slari' ayri'qsha di'qqatqa i'layi'q²

A'sirese, woni'n' «Wzbek frazeologiyasining bazi masalalari» (1966) atli' miynetinde antonimiya, sinonimiya ma'seleleri teren' izertlenildi. Sonday-aq bul monografiyada frazeologiyali'q omonimlardin' frazeologiyali'q paronimlerden ha'm frazeologiyali'q paraformalardan parqi' aji'rati'li'p ko'rsetiledi.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyali'q so'z dizbekleri birinshi ret Ye. Berdimuratov «Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksikololgiya» (1994) atli' miynetinde so'z yetiledi. Wol bul miynetinde frazeologiyali'q so'z dizbeklerdi yerkin so'z dizbeklerinen aji'rati'p qaraydi'. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerdin' tiykarg'i' belgileri si'pati'nda E. Berdimuratov to'mendegilerdi yesaplaydi':

1. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri jeke leksikali'q birlikler si'pati'nda tayar hali'nda qa'liplesip ketken so'z dizbeklerinen yesaplanadi'.

2. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri ma'nilik jaqtan obrazli' xarakterge iye boli'p keledi.

¹ Юсипова Р.Р Устойчивые глагольные сочетания в турецком языке. АҚД. М., 1961: Бабаев К. Идиомы в туркменском языке. АҚД. Ашхабад,1963; Рагимзаде Н.Р.Идиоматические выражения в азербайжанском языке. АҚД. Баку,1967; Османова Ж. Идиомы в киргизском языке. АҚД. Фрунзе,1967; Даибова К.Х. Фраzeология кумыкского языка АҚД. М. 1973 хэм т.б.

² Рахматуллаев Ш.У. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка, АҚД. М.1952

3. Frazeologiyali'q so'z dizbegin quraytug'i'n jeke komponentler wo'zlerinin' qa'liplesken turaqli' worni'na iye boli'p keledi.

4. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerin quraytug'i'n jeke komponentler ji'ynali'p, bir sintaksislik xi'zmet atqaradi'.

5. Frazeologiyali'q so'z dizbegin bo'leklerge bo'liwge bolmaydi'.

6. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerin basqa tilge so'zbe-so'z awdari'wg'a bolmaydi'.

Tu'rkiy tillerde frazeologizmlerdi semantikasi' boyi'nsha tu'rlerge bo'liwde, wori's til blimidegidey frazeologiya shen'berin tar ha'm ken' ma'nide tu'siniw yelege shekem dawam yetip kelmekte.¹ Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyali'q so'z dizbeklerin semantikali'q birigiwshiligi boyi'nsha prof. E. Berdimuratov to'rt toparg'a bo'lip qaradi': frazeologiyali'q wo'tlesiwler, frazeologiyali'q birlikler, frazeologiyali'q dizbekler, frazeologiyali'q so'zler.

Bul to'rt topardi' leksika-grammatikali'q jaqtan bir-birinen ayi'ri'p ko'rsetedi.

Grammatikali'q quri'li'si' boyi'nsha E.Berdimuratov frazeologiyali'q so'z dizbeklerin to'mendegidey yetip bo'ledi:

1. Jay so'z dizbegi formasi'na iye frazeoloizmler.

2. Jay ga'p formasi'na iye frazeologimlar.

3. Qospa ga'p formasi'na iye frazeologizmler.

Ilimpazdi'n' ko'rsetilgen jumi'si'nda frazeologiyali'q so'z dizbekleri komponentlerinin' leksika-grammatikali'q qurami' boyi'nsha klassifikaciya da berilgen, sonday-aq frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' stilistikali'q wo'zgeshelikleri de ko'rsetilgen.

S. Nawri'zbaevani'n' «Frazeologicheskie edinici' v karakalpaksko-russkom slovarе» (Tashkent, 1972) atli' miynetinde qaraqalpaq tilindegi

¹ Йулдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. Т, 2013, 10-бет

frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' bo'liniw kriteriyleri belgilengen, wolardi'n' qaraqalpaqsha-russha so'zlikte jaylasi'w principi' ha'm usi'llari' ani'qlang'an, wolar boyi'nsha ayi'ri'm pikirler ayti'lg'an.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' ayri'qsha bir tu'ri yeki komponentli simmetriyali' quri'li'sqa iye frazeologizmler G. Aynazarova ta'repinen «Qaraqalpaq tilindegi ten'les yeki komponentli frazeologizmler» degen temada arnawli' izertlenedi.¹ Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin' ayi'ri'm ma'seleleri bir qatar ilimiy maqalalarda so'z yetildi. Frazeologizmlerdin' ko'rkem shi'g'armalarda qollani'li'wi' jo'ninde bir qatar maqalalar ja'riyalandi'. Ma'selen, E.Berdimuratov ha'm G.Aynazarovani'n' «Qi'ri'q qi'z» da'stani'ni'n' leksikasi'nda frazeologizmler ha'm wolardi'n' yeki komponentli tu'rlerinin' qollani'li'wi' haqqi'nda (A'miwda'rya, 1998, №1-2, 48-52-betler), Sh. A'bdinazimovti'n' «Berdaqti'n' frazeologiyali'q jan'ashi'li'g'i» (A'miwda'rya, 1998, №1-2, 108-109 betler) A. Qayi'povti'n' «Frazeologizmlerdin' ko'rkem a'debiyatta qollanni'li'w wo'zgeshelikleri» (A'miwda'rya, 1997, №1-2, 111-112 betler), Wo. Yembergenovani'n' «Qaharmanli'q da'stanlarda frazeologiyali'q so'z dizbekleri arasi'ndag'i' sinonimlik qatnaslar» (A'miwda'rya, 1997, №7-8, 96-98-betler), «Qaxarmanli'q da'stanlardag'i' frazeologiyali'q sinonimler» (Vestnik Karakalpakskogo otdeleniya AN Uzbekistana, 1999, №4-5, 85-86 betler) atli' ilimiy maqalalari'n atap ko'rsetiwge boladi'.

Soni' ayti'p wo'tiw kerek, J.Eshbaev, T.Jumamuratov, K. M. Qoshanov, Q. Paxratdinov ha'm Q. Bekniyazovlar ta'repinen du'zilgen frazeologiyali'q so'zlikler de basi'li'p shi'qti'.²

¹ Айназарова Г. Симметричные двухкомпонентные фразеологизмы в каракалпакском языке. А К Д, Нукус, 2000.

² Ешбаев Ж. Каракалпак тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкис, 1985; Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. Нукус, 1985; Қ.М.Қошанов Краткий

Qaraqalpaq tilindegi frazeolizmler, ko'rsetip wo'tkenimizdey-aq, leksikologiya boyi'nsha jazilg'an monografiyalarda, sabaqli'qlarda ha'm ayi'ri'm maqalalarda g'ana qarali'p, wolar boyi'nsha jazilg'an arnawli' izertlewler joq. Bul miynetlerdegi wolardi'n' talqi'lani'wi' da birdey yemes. Sonli'qtan da bul ma'sele qaraqalpaq til biliminde yele de ken'irek izertlewdi talap yetetug'i'n a'hmiyetli ma'selelerdin' biri boli'p yesaplanadi'.

I bap. Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'ndag'i' frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q wo'zgesheliklari

Til – a'debiyatti'n' birinshi elementi, sebebi ha'r qanday a'debiy shi'g'armani'n' ko'rkemligi woni'n' tili arqali' ko'rinedi. Demek, jazi'wda, so'ylewde pikirdin' i'qshamli'li'g'i', ko'rkemligi ha'm woni'n' wo'tkirligi arti'wi' ushi'n tildegi frazeologizmler ken' paydalani'ladi'. Ha'r qanday jazi'wshi' yamasa shayi'r wo'z shi'g'armasi'nda uluwma xali'qli'q tilden ko'rkem obrazlardi' du'ziw ushi'n so'zlerdi, so'z formalari'n tan'lap qollanadi'. Ko'rkem shi'g'armani'n' tilin izertlegende jazi'wshi' yamasa shayi'rdi'n' sol shi'g'armada tildin' ko'rkemlew qurallari'n qalay qollang'anli'g'i', ko'rkem obraz jasaw ushi'n so'zlerden qalay paydalang'anli'g'i', woni'n' so'z qollani'w sheberligi, stili ani'qlani'wi' kerek. Sol waqi'tta g'ana jazi'wshi'ni'n' til wo'zgesheliklari, jeke stili, ko'rkem shi'g'arma tilinin' wo'zgesheliklari ashi'p ko'rsetiledi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin` barli'q tu'rleri ku`ndelikli turmi'si'mi'zda til arqali' qari'm-qatnas jasawda pikirimizdi toli'q jetkeriwde ayri'qsha a`hmiyetke iye. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri ko`pshilik jag`daylarda tu`sinikti bildiriwshi dara so`zdin` si'n`ari', yaki ekspressivlik wobrazshi'li'qqa iye yekinshi bir atamasi' si'pati'nda ko'rinedi. Mi'sali' „qorqi'w” degen ug'i'mdi' an`lati'wshi' „ju`regi suwlaw” – jan iymani' qalmaw, ju`regi suw yetiw, jani' tas to`besine shi'g'i'w, jani' shi'g'i'w t.b. frazeologiyali'q so'z dizbekleri tu`rindegi si'n`arlari'na iye. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri pikirdi ken', obrazli', wo'tkir yetip beriw wo'zgesheligi menen basqa til birliklerinen wo'zgeshelenedi. Soni'n' menen birge, wolarda qosi'msha ma'nilerdin' ku'shli si'patlani'wi' frazeologizmlerdin' wo'zgeshe ta'repleri yesaplanadi'. A.Abdullaevti'n' ko'rsetip wo'tkenindey: «Frazeologizmler - nominativ ha'm qosi'msha ren'klerinin' aji'ralmas birliginen ibarat bolg'an arnawli' so'ylew figuralari'».¹

¹ Абдуллаев А. Узбек тилида экспрессивликиниг ифодаланиши. Тошкент, 1983, 39-бет.

Haqi'yqati'nda da, tilimizdin' frazeologiyali'q qurami'na na'zer awdarsaq, wolardi'n' belgili bir topari' tek tiykarg'i' manini bildirip qoymastan, wolarg'a so'ylewshinin' anaw ya mi'naw qatnasi'n bildiriwin de ko'riw mu'mkin. Frazeologizmlerdin' ko'rkem shi'g'armada atqaratug'i'n xi'zmeti - obraz jasaw, qaharmang'a si'patlama beriwde ha'm t.b. xi'zmette qollani'ladi'.

Frazeologizmlerdin' bay ha'm ha'r tu'rli quramlari'n Muratbay Ni'zanov wo'zinshelik stil do'retiw maqsetinde ha'r tu'rli jollar menen qollang'an. Frazeologizmler ma'nilik jaqtan, emocional-ekspressivlik wo'tkirligi jag'i'nan tildin' qaymag'i' mag'i'zi' si'pati'nda bahalanadi'. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri wo'zlerinin' an'latatug'i'n ma'nileri boyi'nsha, frazeologizmlerdi payda yetip turg'an jeke komponentlerinin' sol pu'tin ma'nige qatnasi' boyi'nsha da ha'r qi'yli' boli'p keledi. Sonli'qtan da frazeologizmler semantikali'q birigiwshiligi boyi'nsha toparlarg'a aji'rati'ladi'. Wolardi' toparlarg'a aji'rati'w frazeologiyali'q so'z dizbeklerin teren'irek u'yreniw ushi'n wog'ada u'lken a'hmiyetke iye.

Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' semantikali'q birigiwshiligi boyi'nsha bo'liniwi ko'pshilik tillerde derlik birdey. Sebebi, sol tiller menen shug'i'llani'wshi' ilimpazlardi'n' ko'pshiligi V.V.Vinogradovti'n' klassifikaciyasi'na tiykarlanadi'. Biz de usi' ilimpazlardi'n' pikirlerin basshi'li'qqa ala woti'ri'p, Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an frazeologizmlerdi u'sh toparg'a – frazeologiyali'q wo'tlesiwler, frazeologiyali'q birlikler, frazeologiyali'q dizbeklerge aji'rati'p qaraymi'z.

1.1. Frazeologizmlerdin' semantikali'q birigiwshiligi jag'i'nan tu'rleri ha'm wolardi'n' qollani'li'w wo'zgeshelikleri

Frazeologiyali'q wo'tlesiwler. Tilimizdegi dara so'zler so'zlik quramda qanday birlikti iyeleytug'i'n bolsa, frazeologizmler de jeke leksikali'q birlikler

si'yaqli' tayar hali'nda wo'mir su'redi. Leksikali'q birlikler si'pati'nda so'z yen' tiykarg'i' birlik bolatug'i'n bolsa, demek frazeologizmler de wo'zgeshe leksikali'q-semantikali'q kategoriya si'pati'nda tildin' bayli'g'i' boli'p xi'zmet yetedi. Frazeologizmlerdin' dara so'zlerden wo'zgesheligi sonnan ibarat wolar dara so'zler si'yaqli' tu'siniktin' tuwra atamasi' yemes, al ko'binese awi'spali' ma'nidegi obrazli' atamasi' boli'p yesaplanadi'.

Turaqli' dizbek boli'p yesaplanatug'i'n frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' tag'i' bir xarakterli wo'zgesheligi mi'nada - geypara frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' an'latatug'i'n ma'nisi sol dizbektin' qurami'ndag'i' ha'r bir so'zdin' dara turg'andag'i' yamasa basqa bir ma'nili so'z benen dizbekleskendegi an'latatug'i'n ma'nisinen pu'tkilley qashi'qlasqan ma'nide beriledi. Wolardi'n' qurami'ndag'i' so'zler wo'zlerinin' da'slepki leksikali'q ma'nisin birotala jog'altadi'. Ma'selen, *tu'yeden posti'n taslag'anday* degen frazeologiyali'q so'z dizbegin ali'p qarayi'q. Bul frazeologizm «woylanbastan, yersi, wori'nsi'z so'ylew» degen ma'nini bildiredi. Pu'tin bir frazeologizmnen usi' ma'ninin' kelip shi'g'i'wi' da *tu'ye, posti'n, taslaw* so'zlerinin' hesh qanday qatnasi' joq. Sonli'qtan bunday frazeologizmler frazeologiyali'q wo'tlesiwler boli'p tabi'ladi'. Frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' semantikali'q aji'ralmasli'g'i', ondag'i' pu'tin ma'ninin' jeke komponentlerden kelip tuwmawi' usi'nday si'patqa iye. Frazeologiyali'q wo'tlesiwlerge mi'naday so'z dizbeklerin jatqari'wg'a boladi': *iyt wo'lgen jer, ala jipti kesisiw, ko'zge sho'p sali'w, qabi'rg'ag'a ken'esiw, awzi'nan aq iyt kirip, qara iyt shi'g'i'w* ha'm t.b. Demek, frazeologiyali'q wo'tlesiwdegi so'zler wo'zlerinin' da'slepki ma'nisinen pu'tkilley qashi'qlani'p, wolardi'n' ha'mmesi bir ma'nini an'lati'p keledi. Mine, soni'n' ushi'n da, bunday dizbektegi so'zlerdi bir tilden yekiinshi bir tilge awdarg'anda, wolardi'n' da'slepki ma'nisin ko'zde tuti'p, so'zbe-so'z awdari'wg'a bolmaydi', al uluwma an'latatug'i'n ma'nisine qarap ha'm sol awdari'latug'i'n tilde usi'g'an sa'ykes ekvivalentin tawi'p awdari'w kerek boladi'.

Frazeologiyali'q wo'tlesiwlerge ta'n bul belgi qosi'msha ma'nilerge iye boli'p, pikirdi ta'sirli ha'm wo'tkir yetip beriwde ayri'qsha xi'zmet atqaradi'. Sonli'qtan da, publicistikali'q yaki ko'rkem bayanlawlarda, su'wretlewlerde wolar semantikali'q-stillik derekler si'pati'nda xi'zmet atqari'p keliwge iykem boladi'.

Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'nda frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' qollani'li'wi'nda emocionalli'q-ekspressiyali'q ma'nilik belgiler, tiykarda ma'ni obrazli'li'g'i', ta'sirlilik ayqi'n sezilip turadi', Mi'sali': Sirkesi suw ko'termey ju'rgende, qoti'r yeshkidey su'ykenip sen barsan'... (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 56-bet).

Jazi'wshi' bul jerde sirkesi suw ko'termew frazeologizmi worni'nda «heshten'e jaqpay ju'rgende» usag'an ma'niles a'dettegi sinonimlik birliklerdi de paydalani'wi' mu'mkin yedi. Biraq. so'zlik quramdag'i' sol paradigmag'a kiriwshi sememalar ishinen semantikali'q-stillik jaqtan da'l, ani'q ha'm su'wretlengen waqi'yag'a sa'ykes poetikali'q sheberlik penen *sirkesi suw ko'termew* frazeologiyali'q wo'tlesiwini wog'ada duri's paydalang'an. Na'tiyjede ayti'layi'n degen pikir wo'tkir boli'p shi'qqan.

To'mendegi qatarlardag'i' frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' ma'nilerinde de sonday belgiler, ekspressivlik ayri'qshali'q ha'm boyawlar bar:

...jigitlerdin' «nakazlari'ni'n» birazi' ni'rqqqa si'ymaydi', jo'ni barlari'n ayta bereyin desem de, - wol wo'zimnin' ko'shem, «*ko'meshine ku'l tartqan*» bolaman. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 54-bet)

Woni'n' qarawi'nda *kesasi' ag'armaytug'i'n* piltaban jurnalistleri boladi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 97-bet)

Lekin son'g'i' waqi'tlari' qalada hawa menen suwdi'n' keskin buzi'li'wi'na baylani'sli' bunday *kelte jip gu'rmewge kelmey* qaldi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 77-bet)

Wo-oy, jer qi'ymi'ldamasa, men qi'ymi'ldamayman dep ju'rgen qi'yli'-g'o, *demine nan pisedi*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 19-bet)

Bul keltirilgen qatarlarda frazeologiyali'q wo'tlesiwler, ko'rkem shi'g'armani'n' estetikali'q talapalari'na say wo'z worni'nda paydalani'p, pu'tin ma'nilerge qosi'msha si'patlawshi' belgilerdi tag'i' da ku'sheytip woqi'wshi'ni'n' sezimlerine ta'sir yetetug'i'nday wazi'ypani' atqari'p tur. Bul konteksttegi frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' ma'nilerin yekinshi bir so'zler arqali' beriw qi'yi'n, sebebi wolardi'n' ha'r birindegi na'zik ma'niler yekinshi so'zden tabi'li'wi' mu'mkin yemes.

Ko'rkem shi'g'armada frazeologizmlerdi qollani'wdi'n' a'hmiyeti haqqi'nda X.Qojaxmetova: «Jazi'wshi' wo'z shi'g'armalari'nda qaharmanlari'ni'n' psixologiyali'q halatlari'n, woyi'n, ruwxı'y jan du'nyasi'n ayqi'n ha'm na'zik su'wretlew ushi'n frazeologizmlerdi mu'mkin bolg'ansha sa'ykesin tan'lap jumsawg'a ha'reket yetedi» degen edi.¹

Usi'nday qaharmanni'n' psixologiyali'q halatlari'n, woyi'n, ruwxı'y jan du'nyasi'n su'wretlewdegi ani'q ha'm wo'tkir ma'ni to'mendegi frazeologiyali'q wo'tlesiwlerge de ta'n:

Qanday *appaq xojani'n' aqli'g'i' bola* bereyin, ba'ribir wol mag'an isenbeydi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 60-bet).

Bul ken'sede *awzi'n' menen qus uslasan'* da kewline jaqqani'n qollaydi'. («Ku'lme mag'an» 117-bet).

Birewdi *yeshekke teris mingizip* qoyi'w an'sat yemes. («Ku'lme mag'an» 123-bet).

«Ga'ljen'lep ju'rgenin menin' arqam yekenin bildin' be?» dep ta'mbisin berip, suwi'n si'g'i'p, *iyt terisin basi'na qapla*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 88-bet)

¹ Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. Алматы, 1972, 58-бет.

Ha'r tu'rli stillik talaplarga baylani'sli' frazeologiyali'q wo'tlesiwler, frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' semantikali'q birigiwshiligi boyi'nsha wo'zgeshe bir tu'r si'pati'nda Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'nda wo'nimli qollani'li'p, shi'g'arma tilinin' ta'sirliligini, wo'tkirligin asi'ri'w ushi'n xi'zmet yetedi.

Frazeologiyali'q birlikler. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' ayi'ri'mlari' ju'da' obrazli', astarli' ma'nide ayti'li'p, wolardi'n' an'lataug'i'n ma'nisi sol dizbektegi so'zlerdin' ishki ma'nisi menen ushlasi'p keledi. Bul frazeologiyali'q birliklerge qatnasli' boladi'. Frazeologiyali'q birlikler de frazeologiyali'q wo'tlesiwler si'yaqli' wori'n ta'rtibi jag'i'nan turaqli' boli'p keledi. Wolar bo'leklerge bo'linbeytug'i'n, semantikali'q jaqtan tutas, qurami'ndag'i' komponentlerdin' jeke ma'nileri ji'ynali'p, pu'tin bir basqa ma'ni payda yetedi.

Turaqli' so'z dizbeklerinin' ishinde frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdi hesh qanday wo'zgertiwge bolmaydi'. Al, frazeologiyali'q birlikler birde wo'zgertiwge bolmaytug'i'n turaqli' boli'p kelse, birde wo'zgertip, ha'r tu'rli variantlarda da ayti'la beredi.¹

Ko'pshilik ilimpazlar² frazeologiyali'q birliklerge ta'n to'rt belgini atap ko'rsetedi:

1. astarli', obrazli';
2. ekspressivlik wo'tkirlik;
3. jeke komponentlerinin' turaqli'li'g'i';
4. sinonimler sa'ykesligi.

Frazeologiyali'q birliklerge ta'n bul semantikali'q wo'zgeshelik wolardi'n' ko'rkem a'debiyat stiline stillik til qurallari' si'pati'nda ken' qollani'wg'a mu'mkinshilik beredi. Mi'sali':

¹ Архангельский В.А. О постоянных и переменных в структуре устойчивой фразы. {Филологические науки, № 1, 1962, 213-бет}

² Аханов К. Тил билимине кириспе. Алматы, 1962, 106-бет

Ga'p *shi'mbayi'na batpaytug'i'ni'* qi'yi'n da'! Basqa ga'p ta'sir yetpese de, usi' ga'p *jeti ju'resinen wo'tip* ketse yeken woni'n'! (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 94- bet).

Ba'rinen beter, hasa tayani'p mashi'n ku'tip turg'ankempir-g'arri'lardi' ko'rgende *jeti nasi'ri'm jerge bu'giledi*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 122-bet).

Woni' da'slep «u'lken adamni'n' qi'zi'» degenge Ismayi'lda biraz *ju'rek shaydi'li'q bolg'an...* (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 67- bet).

Bul mi'sallarda qollani'lg'an frazeologiyali'q birlikler wo'zlerine ta'n ta'biyiy poetikali'q obrazli'g'i' arqali' uluwma woy-pikirdi janlandi'ri'p shi'g'arma tilinin' ko'rkemliligin artti'ri'wg'a tikkeley ta'sir yetip tur.

Solay yetip frazeologiyali'q birliklerdin' wo'zlerine ta'n bir qansha ayi'rmashi'li'q belgileri to'mendegilerden ibarat:

1. Frazeologiyali'q birliktin' ma'nisi qurami'ndag'i' so'zlerdin' qaysi'si' bolmasi'n birewinin' ma'nisine jaqi'n keledi.

2. Bulardi'n' qurami'nda leksikali'q ma'nisi tu'siniksiz so'zler az gezlesedi.

3. Frazeologiyali'q wo'tlesiwge qarag'anda jay ma'nide keledi.

4. Frazeologiyali'q birliktegi so'zlerdin' geyparalari'n ma'nisi jaqi'n so'zler menen (sinonimlari menen) almasti'ri'wg'a boladi'.

5. Frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdey tuji'ri'mli' boli'p kelmesten, obrazli'li'q basi'm keledi.

Bunday belgilerge iye frazeologiyali'q birlikler jazi'wshi' shi'g'armalari'nda wog'ada ko'p ushi'rasadi'. Mi'sali':

Qi'zdi'n *beti berman qarag'annan* keyin, sheshesinin' *miyine qurt boli'p tu'stim*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 54-bet)

Qashpadi'm. Biraq sag'an ko'rinetug'i'n *betim bolmadi'*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 151- bet)

Bir ku'ni ku'ndiz, uytqi'g'an dawi'ldan si'rtqa shi'g'i'wg'a *ju'regim dawamay* u'yde woti'rsam, tani's doslari'mni'n' biri kirip keldi. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 59-bet)

To'mendegi qatarlarlardag'i' frazeologiyali'q birliklerde ku'shli obrazli'li'q ha'm ekspressivlik wo'tkirlik bar:

Solay yetip, biz ba'rqulla jan'ag'i'day *ko'z ko'rip, qulaq yesitpegen* waqi'yalardi' okean arjag'i'nda dep woqi'ytug'i'n bolsaq, bu'gin arami'zdan shi'g'i'p woti'r. («Ku'lme mag'an» 66- bet).

Ele de bizin' keyingi komissiyami'zdi'n' qurami'nda joqari'g'a arza jazi'wdan *ko'zi appaq bolg'an* Tayi'rov degen birew bar yeken, soni'n' zori' menen juwmaqtin' alti' dana yetip jazi'lg'ani' abi'ray boldi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 79-bet).

Taksi tut, *ko'zin'di ashi'p jumg'ansha* bosag'asi'ni'n' awzi'na apari'p tu'siredi. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 111-bet)

Frazeologiyali'q dizbekler. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' bir topari' sol wo'zi dizbeklesip kelgen so'zlerdin' ma'nisi menen baylani'sli' boladi'. Ani'g'i'ri'q aytqanda, bunday frazeologiyali'q so'z dizbeginin' uluwma an'latatug'i'n ma'nisi wolardi'n' qurami'ndag'i' so'zlerdin' birinin' bolmasa birininin' leksikali'q ma'nisi menen ushlasi'p keledi. Turaqli' so'z dizbeklerinin' bul tu'ri frazeologiyali'q dizbeklerge qatnasli' boladi'. Wog'an to'mendegi turaqli' so'z dizbekleri mi'sal bola aladi': *ko'zge tu'siw, yesinen tani'w, kewil ko'teriw, bas iyiw, qabaq u'yiw, tili shi'g'i'w* ha'm t.b.

Mine, bul dizbekler leksikali'q jaqtan turaqli' xarakterge iye. Bulardi'n' ha'mmesi usi'layi'nsha qa'liplesken turaqli' so'z dizbeklerinen ibarat. Frazeologiyali'q dizbekler de, obrazli'li'qqa ha'm ma'nilik wo'tkirlikke iye boli'p keledi. Tildin' so'zlik qurami'ndag'i' bul wo'zgeshe du'ziliske iye frazeologiyali'q dizbekler wo'zine ta'n semantikali'q-stillik wo'zgesheliklerine sa'ykes funkcionalli'q stiller tarawi'nda, a'sirese ko'rkem belletristikali'q

su'wretlewdin' estetikali'q talaplari'na qaray stillik derek wazi'ypasi'n atqari'wg'a iykemli.

Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' bul topari' da jazi'wshi' shi'g'armalari'n wo'nimli jumsal'g'an. Mi'sali':

Wol jan'g'i'ri'qlar bulardi'n' *qulag'i'na kirip shi'qpadi'*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 145- bet)

Wol menin' ju'rek du'rsilime *qulaq tutpaydi'*, wol menin' sezimlerim menen yesaplaspaydi'. Woni'n' *qulag'i' ger, ko'zi soqi'r*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 45-bet).

-Men ma'zi qutli' bolsi'ng'a kelip woti'rg'ani'm joq, soni' sizge *qulaq-qag'i's yeteyin* dep keldim. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 84- bet).

Mektepte boli'p, ya qon'si'-qobada boli'p, yer balalarg'a sira' *tisimnin' ag'i'n ko'rsetpegenmen*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 18-bet).

Keltirilgen mi'sallardag'i' *qulag'i'na kirip shi'qpaw, qulaq tutpaw, qulaq-qag'i's yetiw, tisinin' ag'i'n ko'rsetpew* frazeologizmleri frazeologiyali'q dizbekler boli'p, qurami'ndag'i'n komponentlerdin' ma'nileri menen turaqli' tu'rde baylani'si'w uqi'pli'g'i'na iye. Wolar an'latqan pu'tin ma'nilerinde bolsa, wo'zgeshe ma'nilik belgi ayri'qshali'q bar yekenligi ani'q.

Kontekst ha'm frazeologiya, kontekstlik wortali'q haqqi'nda ko'rnekli wori's stilistlerinin' biri A.E. Efimov: «Ko'rkem so'z sheberlerinin' frazeologiyali'q do'retiwshiligi ba'rinen buri'n so'zlerdin' qatnasi' menen konteksttin' jan'alani'wi'nda ko'rinedi, bir wortali'qtan, yekinshi wortali'qqa wo'tiw arqali' wolar ma'nilik ha'm stilistikali'q wo'zgerislerge ushi'raydi'»-degen yedi.¹ Bug'an joqari'da keltirilgen kontekst wortali'g'i' menen so'zlerdin' sol wortali'qtag'i' qollani'w jag'daylari' da'lil bola aladi'.

¹ Ефимов А.Е. Стилистика русского языка. М., 1969, 72-бет.

1.2. Frazelogiyali'q sinonimlar

Ha'r qanday frazeologiyali'q so'z dizbeklerin de jay so'zlerge yamasa so'z dizbeklerine sali'sti'rg'anda emocional-ekspressivlik ma'ni, obrazli'li'q ku'shli boladi'. Soni'n' menen birge wolardi'n' birazlari'nda ha'r xali'qti'n' milliy koloriti de sa'wlelenedi. Usi'nday wo'zgesheliklerine baylani'sli' frazeologizmler stilistikali'q maqsette ju'da' ken' paydalani'ladi'. So'ylewshi belgili bir pikirdi, mazmundi' bildiriw ushi'n birdey yamasa wo'z-ara jaqi'n ma'nige iye bolg'an leksikali'q til qurallari'ni'n' kerekisin tan'lap qollanadi'. Bunday til qurallari' wo'z-ara semantikali'q qatnasta boladi'.

Sinonimlik qatarg'a kiretug'i'n tirek element bolatug'i'n so'zler tek dara so'zler g'ana. Sebebi, jeke so'z zatti', qubi'li'sti', ha'reketti, belgini tuwra ataydi'. Al, wolarg'a sinonim bolatug'i'n frazeologiyali'q birlik bolsa da zatti'n', qubi'li'sti'n' tuwra atamasi' yemes. Frazelogizmlerdin` bunday ma'nisin V.V. Vinogradov eksperssivlik sinonim dep ataydi'. Frazelogiyali'q sinonimlar basqa so'zlerden emocional'li'q-ekspressivlik boyawi' menen wo'zgeshelenedi. Wolar basqa so'zlerdin` evivalenti retinde stil'lik maqsette qollanadi'.

Sinonim frazeologizmler arasi'nda bir frazeologizmge yekinshi polisemantikali'q frazeologizmnin` yekinshi bir ma'nisi sinonim boladi'. Ma'selen, du'n'yadan wo'tiw frazeologizmine ko'z jumi'w frazeologizminin` u'shinshi ma'nisi sinonim bola aladi'. Sinonim frazeologizmler ko'rkem shi'g'armalarda ma'nilerinde uluwmal'qti'n', jaqi'nli'qti'n' bolg'ani' menen birinin` worni'na yekinshisin qollana beriwge bolmaydi'. Sebebi su'wretlenip ati'rg'an qubi'li'sqa baylani'sli' frazeologiyali'q sinonimlardan` ma'nilik boyawlarin` yesapqa ali'p wolardi' sheberlik penen jaqlap ali'p jumsaw arqali' biz waqi'yani'n` yen` bir na'zik bolg'an ta'replerin ko'rsetiwge yerisemiz.

Frazelogizmler jeke so'zdin` ekvivalenti bolsi'n, meyli bular o'zin-o'zi sinonim boli'p jumsali'p barli'q jag'daylarda da ayri'qsha ko'rkemlilik ma'ni payda yetip woti'radi'. Sonli'qtan bular barli'q stil'lerinde qollani'la bermeydi. Wolardi'n` ha'r biri wo'zine i'layi'q belgili wori'n tan'laydi'.

Frazeologiyali'q sinonimlardin' tildegi turaqli' qa'liplesken worni' ko'rkem a'debiyat, ko'rkem shi'g'armada belgili waqi'ya qalay bolg'an bolsa sol hali'nda ayti'li'p qoymaydi'. Jazi'wshi' bolg'an waqi'yani' wo'zinin' woy yeleginen wo'tkizip wog'an tu'rli boyaw jag'i'p, ko'rkemlep su'wretlewi tiyis.

Belgili bir woydi' jari'qqa shi'g'ari'p bayanlawda, a'sirese woni' ko'rkem til menen su'wretlep jetkeriwde leksikali'q sinonimler menen qatar frazeologiyali'q sinonimler u'lken xi'zmet atqaradi'. Ma'selen, kewil ko'teriw - boy jazi'w, iyek qag'i'w - bas iyzew, ishi ku'yi'w - jani' ashi'w frazeologizmleri bir-biri menen sinonim boli'p wolar ko'rkem shi'g'armalarda ekspressivlik-stil'lik jaqtan, ma'nilik boyawlari' jag'i'nan wo'zgeshelikleri seziledi.

Frazeologiyali'q sinonimiya ma'sesele ko'plep izertlewshilerdin' di'qqati'n wo'zine qaratti'. Bul qubi'li's tu'rli materiallari' tiykari'nda ma'selen, wori's, nemis, wo'zbek, azerbayjan, tu'rk, bashqurt ha'm t.b. tillerdin' frazeologiyali'q bayli'qlari' tiykari'nda u'yrenilgen.

Sinonimler - stilistikali'q yen' basli' ma'sele boli'p yesaplanadi', sebebi tildi paydalani'wda wondag'i' til qurallari'n tan'law mu'mkinshiligi sinonimler arqali' iske asadi'. Ha'r qi'yli' jag'daylarda pikirdi da'l ha'm ani'q bayanlaw tildi rawajlandi'radi' ha'm jetilistiredi. L. V. Sherba ha'rqanday rawajlang'an ha'm jetiliske a'debiy tildin' ju'da' quramali' sinonimiyali'q qurallar sistemasi' boladi' dep ko'rsetedi.¹ Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili de usi'nday ha'r qi'yli' sinonimlerge bay til.

Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' wo'zleri bir-birine sinonim boli'p ta kele beredi. Sonli'qtan da ko'rkem shi'g'armalarda wolar ma'nilik wo'zgesheligine, obrazli'li'g'i'na qaray tan'lap ali'p qollani'li'wi' mu'mkin. Wo'z-ara sinonim bolg'an frazeologizm so'zler biri-birinen stillik jaqtan aji'rali'p turadi'.

Sinonim degende ko'pshilik izertlewshiler til birliklerinin' birin biri almasti'ra ali'w uqi'pli'li'g'i'n tu'sinedi, al ayi'ri'm izertlewshiler, tek ma'nileri

¹ Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957, 121-бет

bir-birine jaqi'n bolg'an til birliklerin sinonim dep qaraydi'. Wo'z-ara almasti'ra ali'w uqi'pli'li'g'i' degende, birinshiden, sinonimlik qatnastag'i' so'zlerdin' ma'nisi boyi'nsha birin-biri almasti'ri'wi', yekinshiden, birdey kontekstlerde bir so'zdin' yekinshisinin' worni'na qollani'la ali'w mu'mkinshiligi tu'siniledi. Usi' yeki faktor sinonimlerdi ani'qlawdag'i' tiykarg'i' kriteriy boli'p yesaplanadi'.

Frazeologiyali'q sinonimiya ma'selesi ko'plegen izertlewshilerdin' di'qqati'n' awdarg'an. Tilshi ilimpazlar frazeologiyali'q birliklerde sinonimiyani' belgilewdin' ha'r tu'rli prinsiplerin usi'nadi'. A. I. Molotkov frazeologiyali'q sinonimlerden' wo'zine ta'n to'rt wo'zgesheligin aji'ratip ko'rsetedi: ma'nilerdin' birdeyligi, usasli'g'i'; qurami'nda birdey komponentlerden' bolmawi'; leksika-grammatikali'q jaqtan usasli'g'i'; komponentlerdi wo'z-ara bir-biri menen almasti'ri'w mu'mkinshiliginin' bolmawi'.¹ M. M. Kopi'lenko ha'm Z. D. Popova frazeologiyali'q sinonimiyani'n' qurami'ndag'i' leksemalari'na qaray pari'qlani'wshi', ma'nisi jag'i'nan jaqi'n bolg'an, biraq bir yamasa bir neshe semantikali'q belgilerine qaray pari'qlani'wshi' turaqli' tu'sinikler² si'pati'nda talqi'laydi'.

Qaraqalpaq tili leksikali'q sinonimlerge qanday bay bolsa, frazeologiyali'q sinonimlerge de sonday bay. Frazeologiyali'q sinonimlerden' wo'zleri yeki tu'rge bo'linedi:

1. Frazeologizmlerden' jeke so'z benen sinonim boli'wi';
2. Frazeologizmlerden' wo'z-ara bir-birine sinonim boli'wi'.

Mi'sali': *qas penen ko'zdin' arasi'nda* – tez so'zi menen, *u'skini quyi'li'w-kewilsizlik* so'zi menen sinonim boli'p keliwi bul frazeologizmlerden' jeke so'z benen sinonim boli'wi'. *Kas penen ko'zdin' arasi'nda-ko'zdi ashi'p jumg'ansha*; *u'skini quyi'li'w - yen'sesi tu'siw*, bular frazeologizmlerden' wo'z-ara bir-biri menen sinonim boli'wi'. Wo'z-ara sinonim bolg'an frazeologizm so'zler biri-birinen stillik jaqtan aji'ralip turadi'. Sonli'qtanda ko'rkem

¹ Молотков А. И. Фразеологический словарь русского языка. М., 1978, 17-бет.

² Копыленко М. М., Попова З. Д. Очерки по общей фразеологии. Воронеж. 1972, 34-бет.

shi'g'armalarda wolar ma'nilik wo'tkirligine, obrazli'g'i'na qaray tan'lap ali'p qollani'ladi'.

Muratbay Ni'zanovti'n' shi'g'armalari'nda wo'z-ara sinonim bolg'an frazeologizmler ko'plep ushi'rasadi'. Wolar biri-birinen stillik jaqtan aji'rali'p turadi'. Bunday sinonimles frazeologiyali'q dizbeklerdi ma'nilerine qaray bir neshe tu'rlerge bo'lip qarawg'a boladi'. Indemew, so'ylemew ia'nilerin bildiriwshi frazeologiyali'q sinonimler ha'r qi'yli' ma'ni ottenoklari'n beriw ushi'n sheberlik penen jusalg'ani'n ko'remiz:

Lekin, hesh qaysi'si' *la'm-mim dep awi'z ashpadi'*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 17-bet).

Bul u'yde nege uyqi'si' shala bolatug'i'ni'n *tis jari'p aytpas* yedi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 16-bet).

Biykesh!... Nigardi'n' wonnan ari'g'a *tili gu'rmelmedi*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 8-bet).

Eseyiw, yer jetiw ma'nisin beretug'i'n frazeologiyali'q sinonimler:

Yendi wol da azg'ana bolg'an joq. *Murni'na shamal yendi*. Bir ku'ni kelin a'kelip, quwanti'p ta qoyar yele. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 23-bet).

Wolar qi'yali'ma jazg'i' u'sh ay dem ali'sta biraz irilenip ha'm *boy jetip* qalg'anday yedi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 30-bet) Qala berdi, bizden aldi'n jeti ji'lli'qti' pitkerip ketken woqi'wshi'lardan u'yrengenimiz – jetinshige wo'tkennen keyin qi'zlar wo'zin toli'q *boy jetken* dep yesaplaydi'. M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 30-bet)

A'sirese, woni'nshi' klassqa wo'tkennen keyin wo'zin ju'da' *yer jetken* jigit sanap, ayi'ri'm mug'allimlerdi pisent yetpey qoydi', tek fizkultura mug'alliminen aybi'nar yedi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 32-bet).

Wolay deme inim, Jaqsi'bay ag'a *ko'pti ko'rgen*, jasi' u'lken adam. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 160- bet)

Jazi'wshi' shi'g'armalari'nda ko'z asti'nan qaraw, na'zer sali'w, ko'z qi'ri'n sali'w, frazeologiyali'q sinonimlari di'qqat etip qaraw yamasa itibar bermew ma'nilerinde jumsaladi'.

Kerisinshe kelinshektin' *ko'z asti'nan* urlani'p *qarawi'* jaman emes. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 113-bet).

Biraq sonda da mag'an itibar berip, duri'slap *na'zer salmadi'n'i'z*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 23-bet).

Tag'i' birde apam menen sizin' u'yin'izge barg'ani'mda anan'i'z mag'an *ko'z qi'ri'n da salg'an joq*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 25-bet).

Bul mi'sallarda qollani'lg'an sinonimlik qatardag'i' frazeologizmlerde jay so'zlerge sali'sti'rg'anda ko'rkemlilik, obrazli'li'q ku'shli boladi'.

Ashi'wlani'wdi' bildirip keletug'i'n sinonimler. Mi'sali':???

Sunday-aq jazi'wshi' shi'g'armalari'nda ha'r tu'rli wo'zgesheliklerge iye bolg'an adamni'n' qazalani'wi'n bildiretugi'n evfemizm ma'nisindegi frazeologiyali'q sinonimler de ushi'rasadi'. Mi'sali':

Wol qashan qayti's bolg'an, qalay *qayti's bolg'an*, atasi'ni'n' qi'z apasi' bul u'yde ne qi'li'p ju'r – woyaq'lari'n bilmeydi. («Aqi'ret uyqi'si'» 7-bet).

Bazar kempir de da'rya abi'rji' boli'p ati'rg'an ba'ha'rdin' da'slepki ku'nlerinde *du'nyadan wo'tti*. . («Aqi'ret uyqi'si'» 15-bet).

Demi-ku'ni pitken bendesine da', wol!... («Ku'lme mag'an» 128-bet).

Sen bi'lay yet, sol *jan tapsi'rg'an* jerindegi yemlewxanadan» mi'naday keselden wo'ldi» degen uyg'ari'mi'n ali'p kel. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 126-bet).

Wundayda men wo'zimdi uyattan tuta almay, jas wo'*mirimdi qazan yetiwge* deyin bari'wi'm mu'mkin. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 17-bet).

– Wol wo'mirden *ko'z jumg'annan* keyin sizin' dushpanlari'n'i'z jawi'nnan keyingi zamari'qtay izli-izinen «ko'gerip» shi'g'a basladi'. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 158- bet).

Bunda di'qqatqa ali'ng'an frazeologizmlerdin' barli'g'i' «wo'liw»degen bir ma'ni bildirgeni menen wolardi'n' ha'r qaysi'si'nda wo'zlerine ta'n stillik wo'zgeshelik bar. Jazi'wshi' shi'g'armalari'nda frazeologiyali'q sinonimlar semantikali'q ha'm stilistikali'q jaqtan aytajaq pikirdi ko'rkem obrazli' yetip beriwde ha'm birdey frazeologizmlerdi qaytalay bermew maqsetinde ayri'qsha xi'zmet atqarg'an.

1.3. Frazeologiyali'q variantlar

Variantlasi'w qubi'li'si' barli'q tillerge ta'n kubi'li's. Bul qubi'li's, a'sirese frazeologiyali'q so'z dizbekleriede ko'birek ushi'rasadi'. Sebebi frazeologiyali'q so'z dizbekleri birden payda bolmag'an. Wolar neshe a'sirlerden beri bizin' ku'nimizge i'qshamlang'an, belgili bir qa'lipke tu'sken til birlikleri si'pati'nda jetip kelgen. Frazeologiyali'q variantlardi' izertlew ilimiy ko'z qarastan u'lken a'hmiyetke iye boli'wi' menen qatar woni'n' tildegi basqa da turaqli' so'z dizbeklerinen ayi'rmashi'li'g'i'n ha'm stillik jaqtan ha'r qi'yli'li'g'i'n ashi'p beriwde ken' mu'mkinshilik beredi.

Sh.Raxmatullaevti'n' pikirinshe, ha'r qanday frazemani' frazeologiyali'q variant dew ushi'n to'mendegi belgiler yesapqa ali'ni'w lazi'm:

1) Variantlar dep qarali'w ushi'n leksikali'q ha'm grammatikali'q wo'zgerisler sebepli biri yekinshisinen wo'sip shi'qqan boli'wi', barli'g'i' bir tiykarg'a birlesiw lazi'm;

2) Variantlar dep qarali'wshi' dizbeklerdin' tiykari'nda tek bir obraz boli'wi' kerek;

3) Variantlar dep qarali'wshi' dizbeklerdin' bir ma'nini an'lati'wi' tiyis;

4) Wo'z-ara wo'sip shi'qqan variantlar quri'li'si'nda uluwmalig' leksikalig'q komponent bolig'wi' sha'rt.

Uluwma alg'anda variantlasig'w tiykari'nda bir frazeologizm basqa bir frazeologizmge aylanbaydi', al bir frazeologizmge ta'n obraz birligi, ma'ni birligi saqlanadi'.

Qazaq tili frazeologiya ma'selesin izertlewshisi I.Ken'esbaev¹ frazeologiyalig'q so'z dizbeklerinin' yeki turli varianti' bar yekenin aytadi'.

Leksikalig'q variant: ko'z shi'ri'shi'n aldi' - ko'z ilindirdi.

Fonetikalig'q variant : unji'rg'asi' tu'sti – enjorg'asi', wo'njorg'asi' tu'sti x.t.b.

Al wo'zbek tilshisi Sh. Raxmatullaev², bashqurt tilshisi Z.Uraksinler,³ frazeologiyalig'q izertlewlerinde frazeologiyalig'q variantlardi'n' leksikalig'q ha'm grammatikalig'q turlerinin' bolatug'i'nli'g'i'n aytadi'.

Biz de usi' alimlardi'n' pikirlerin basshi'li'qqa alg'an halda qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalig'q varianlardi' leksikalig'q ha'm grammatikalig'q dep yeki turge aji'rati'p u'yreniwdi maqsetke muwapi'q dep yesaplaymi'z.

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalig'q variantlar haqqi'nda J.Eshbaev Qaraqalpaq tilinin' qisqasha frazeologiyalig'q so'zliginde wo'z pikirlerin beredi. Frazeologiyalig'q variantli'li'q haqqi'nda bunnan basqa ilimiy izertlewdi' bolmawi' frazeologiya ma'selesi menen yele de teren'irek shug'i'lli'ni'wdi' talap yetedi.

Wo'ytkeni til biliminin' basqada yaruslari' si'yaqli' frazeologiya da wo'z aldi'na ayri'qsha bir taraw. Frazeologizmlerdin' wo'zine ta'n belgilerin, leksikalig'q qurami'n ha'm jasali'w usi'llari'n semantikasi'n, frazeologiyalig'q so'z dizbeklerinin' jeke so'z benen, yerkin so'z dizbekleri menen, ga'p penen baylani'si'p, wolardag'i' ha'r qiyli' tillik qubi'li'slardi' (omonimiya, sinonimiya, polisemiya, antonimiya) variantli'li'q qubi'li'slari'n ha'm tag'i'

¹ Кеңесбаев И. Қазақ тилинің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977. 590-бет.

² Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. Р. 1992 -10 – бет.

³ Ураксин З.Г. Фразеолоя башкуртского языка. М. 1975, 8 – бет.

basqalardi' ha'r ta'repleme izertlew bu'gingi ku'nde u'lken a'hmiyetke iye ma'selelerden boli'p yesaplanadi'.

Frazeologiyali'q variantlardi' izertlew ilimiy ko'z-qarastan u'lken a'hmiyetke iye. Wo'ytkeni, til birliklerinin basqa tu'rlerine sali'sti'rg'anda frazeologiyali'q so'z dizbeklerinde variantlar ju'da ko'plep ushi'rasadi'. Wolardi' u'yreniw bolsa woni'n tildegi basqa so'z dizbeklerinen ayi'rmashi'li'g'i'n ha'm stil'lik qollani'li'wi' jag'i'nan ha'r qi'yli'li'g'i'n ashi'p beriwde ken mu'kinshilik beredi. Geypara frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin qurami'ndag'i' komponentlerdin ayri'mlari' turaqli' boladi' da, al birewleri wo'zgermeli boli'p keledi.

Frazeologizmlerdin komponentlerinin wo'zgerip, yamasa basqa so'z benen awmasi'p turi'wi' wolar arasi'ndag'i' variantlasli'qti' payda yetedi. Variantlas frazeologizmler ayi'ri'm komponentlerinin wo'zgergeni menen, ma'nileri birdey boli'p, qari'm qatnasta wolar biri yekinshisinin worni'na jumsala beredi. Mi'sali', qulaq sali'w menen qulaq tu'riw degen yeki variantlas frazeologiyali'q so'z dizbegin ali'p qarayi'q. Bulardi'n yekewinde de yekinshi komponenti qulaq so'zi wo'z hali'nda qaladi'. Biraq yekewinde de bir ma'ni ti'n'law, esitiw ma'nilerin beredi.

Demek, frazeologiyali'q variantlar degende, leksika-grammatikali'q wo'zgerisler sebepli biri yekinshisinen bo'linip shi'qqan, biraq tiykarg'i' bir ma'nige birlesetug'i'n frazeologizmlerdi tu'sinemiz. Frazeologizmlerde variantlasi'w qanday formada payda boli'wi'na baylani'sli' leksikali'q variantlar ha'm grammatikali'q variiantlar boli'p keledi. Frazeologizm qurami'ndag'i' komponentlerinin birewinin basqa so'z benen almasi'wi'nan leksikali'q variant payda boladi'. Mi'sali': *jan ku'yer, jan ashi'r. ju'z ko'risiw, diydar ko'risiw, awi'zg'a iliniw, awi'zg'a ali'ni'w* ha'm t.b. Al grammatikali'q variant frazeologizm qurami'ndag'i' komponentlerinin grammatikali'q jaqtan wo'zgeriske ushi'rawi' na'tiyjesinde payda boladi'. Mi'sali': *kewli qali'w-kewlin qaldi'ri'w* ha'm t.b. Frazeologiyali'q variantlardi' leksika-grammatikali'q

jaqtan uqsasli'g'i'na qarap, wolardi' tilimizdegi ma'nissiz qaytalani'wshi' so'z toparlari' dep qarawg'a bolmaydi'. Kerisinshe, wolar so'ylewde pikirdin' ko'rkemlilik, ekspressivlik mu'mkinshiligin artti'ri'wdag'i' qural si'pati'nda xi'zmet atqaradi'.

A'sirese, wolardi'n' atqaratug'i'n xi'zmeti ko'rkem shi'g'armalarda ko'rinedi. Sebebi, jazi'wshi'-shayi'rlar wo'z do'retpelerinde bir so'zdi, bir frazeologizmdi qaytalay bermey wolardi'n' basqa variantlari'nan paydalani'wdi' maqul ko'redi. Sol arqali' shi'g'armani'n' ko'rkem obrazli'g'i'n asi'ri'wg'a yerisedi. Mi'sali':

Degen menen, «*aydi' shalg'ay menen jawi'p turi'w*» qi'yi'n yeken. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 77-bet).

Ko'z qi'yi'g'i'n **salmaw**- Qi'zlar wog'an *ko'z qi'yi'g'i'n da salmastan* tusi'nan wo'tip ketti. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 131-bet)

Ko'z qi'yi'g'i'n **taslamaw** – Nege yendi wol *ko'z qi'yi'g'i'n da taslamadi'*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 131- bet)

Bunda *aydi' yetek menen jawi'p turi'w* frazeologizmi *aydi' shalg'ay menen jabi'w* varianti' jumsalg'an. Keyingi mi'sallarda *ko'z qi'yi'g'i'n salmaw*, *ko'z qi'yi'g'i'n taslamaw* degen frazeologiyali'q variantlardi' qollanadi'. Bulara aytarli'qtay semantikali'q wo'zgeshelik sezilmegeni menen belgili da'rejede stillik wo'zgeshelik bar. Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'nda frazeologizm qurami'ndag'i' qandayda bir komponentlerinin' wo'zgerip yamasa basqa so'z benen awmasi'p keliwi jag'dayi'nda payda bolg'an frazeologiyali'q variantlar ko'plep ushi'rasadi'. Yag'ni'y bular leksikali'q variantlar boli'p tabi'ladi'.

Siyrek bolsa da frazeologizmlerdin' morfologiyali'q variantlari' da ushi'rasadi':

Iyt wo'lim jerde // iyt wo'lgen jerde

-Birewler murni'n'ni'n' ushi'ndag'i'ni' zorg'a ko'resen' deydi, al tag'i' birewler iyt wo'lim jerdegini ko'resen' degendi aytadi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 49-bet)

Jazi'wshi'ni'n' bir frazeologizmdi sol turi'si'nda yekinshi jerde paydalanbawg'a ha'reket yetiwi so'z sheberinin' frazeologizmlerdi qollani'wda itibarli'li'g'i'n da ko'rsetedi

Solay yetip frazeologizmnin' ha'r qi'yli' variantlari'n paydalani'w shi'g'armag'a ko'rkemlilik, ta'sirlik beredi, qaytalawdi'n' aldi'n aladi', yen' basli'si' jazi'wshi'ni'n' xali'q tilin joqari' da'rejede biliwinen derek beredi.

II бap. Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'nda frazeologizmlerdin' leksika-grammatikali'q wo'zgeshelikleri

2.1. Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'nda frazeologizmlerdin' so'z shaqaplari'na qatnasi' jag'i'nan tu'rleri

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin' grammatikali'q qurami' ha'm quri'li'si' ta'repin qarasti'rg'ani'mi'zda, wolardi'n' sintaksislik tutasli'g'i' saqlani'p ha'm basqa yerkin so'z dizbeklerinen ayi'ri'li'p turatug'i'ni'n ko'riwimizge boladi'. Leksikali'q-grammatikali'q jaqtan frazeologizmlerdin' aji'ralmasli'g'i', pu'tinligi, turaqli'li'g'i' ko'binese bir leksikali'q birlik si'pati'nda qollani'li'wi' wolardi' jeke so'zler yesabi'nda bir so'z shaqabi'na qatnasli' dep qarawg'a mu'mkinshilik beredi.

Frazeologiyali'q so'z dizbegi jeke so'zge ekvivalent boli'p kelse de semantikali'q jaqtan wog'ada quramali'. Grammatikali'q wo'zgesheligin dara so'z benen sali'sti'rg'ani'mi'zda si'rttan qarag'anda birdey bolg'ani' menen wo'zinshelik wo'zgesheligi bar yekenligin wori's tilinin' frazeologizmleri boyi'nsha teren' izertlewler ali'p barg'an F.E.Buslaev, akademik A.A.Shaxmatov, A.Potebnya, akademik V.V.Vinogradovlar atap wo'tken yedi. Sonli'qtan da frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' grammatikasi' arnawli' tu'rde izertlewdi talap yetedi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin' grammatikali'q qurami' ha'm quri'li'si' ma'seleleri, jasali'w jollari' arnawli' tu'rde izertlew obiekti bola qoyg'an joq. Frazeologizmler grammatikali'q qurami' jag'i'nan professor Ye. Berdimuratovti'n¹ ha'm J. Eshbaevti'n² miynetlerinde feyil ma'nili, substantivlik, adektivlik, ra'wish ma'nili frazeologizmler dep bo'lip qaraladi'.

¹ Бердимуратов Е.Б. Хэзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994. 134-136-бетлер

² Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985. 14-18-бетлер.

Feyil ma'nili frazeologizmler tu'rkiy tillerinde, soni'n' ishinde qaraqalpaq tilinde yen' ko'p ushi'rasatug'i'n tu'ri. Wolar tilde ha'reket ha'm qubi'li'slardi' wo'tkir ma'nili so'zler menen si'patlap beriw maqsetinde jumsaladi'. Mi'sali': ju'regi jari'li'w (qatti' qorqi'w), to'besi ko'kke jetiw (qatti' quwani'w), qulag'i'n tu'riw (di'qqat penen ti'n'law), mushi'na tu'kiriw (gijiniw) ha'm t.b.

Feyil ma'nili frazeologizmler ga'p ishinde kelgende tiykari'nan bayanlawi'sh xi'zmetin atqari'p keledi. Ayi'ri'm jag'daylarda konteksttin' mazmuni'na qaray feyil ma'nili frazeologizmler hal feyildin' formalari'n qabi'l yetip, ga'pte ra'wishlik ma'nige wo'tedi. Yag'ni'y wolar ha'rekettin' ha'r qi'yli' belgilerin bildirip kelip, ga'pte pi'si'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi':

Bul waqi'tlari' hayaldan u'lken basli'q joq, *aytqani'n eki etpey* jazip aldi'm. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 54-bet).

Aytqanda da *awzi'ni'n' suwi' quri'ytug'i'n yetip* aytaman. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 77- bet)

Bir qatar feyil ma'nili frazeologizmler ga'pte basqa so'zler menen qatnasqa tu'sip, forma jag'i'nan wo'zgerip, qosi'msha ko'mekshi so'zler menen birge qollani'ladi'. Mi'sali': *yeshegi jorg'alaw, qol ushi'n beriw, yeshekke teris mingiziw, yetek-jen'in ji'ynaw, go'jeni to'giw, isi nasi'rg'a shabi'w, jerge kirip ketiw* frazeologizmlerin ga'p ishinde qollang'ani'mi'zda ga'ptegi basqa so'zler menen grammatikali'q baylani'sqa tu'se aladi':

Yeshegi jorg'alap ketken Eshbay menen Ma'tqurban shayi'rlar bug'an *qol ushi'n beriwge* jaramasa da, Sharqi'pa'lek shayi'r wolarg'a ko'p jaqsi'li'q yetti. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 45-bet)

Ha'zir bir zamanda *yeshekke teris mingizip ketedi*. («Ishkirne» gu'rrin'i)

Etek- jen'in ji'ynay almay ati'rg'an jesir kempir menen jetim balani' ne qi'lsi'n! (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 82- bet)

Go'jeni to'kken hayal-qi'zlar ken'esinin' xatkeri kelmedi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 111- bet)

Bir uri'wdan, jaqi'n adam yedi wol bularg'a. Biraq *is nasi'rg'a shawi'p ketti*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 104- bet)

Sonda wol bayg'us (menin' worni'mda boli'wi' mu'mkin qi'z) wo'zinin' bari'-jog'i'n yelestirmey ju'rgen jigitti jaqsi' ko'rgenine qi'si'ni'p, *jerge kirip ketetug'i'n* da'rejege keler yedi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 95- bet)

Ko'rip turg'ani'mi'zday bul ko'rsetilgen feyil ma'nili frazeologizmler atli'q ha'm feyil komponentlerden turi'p, woni'n' da ko'pshilik jag'dayda son'g'i' feyil komponenti ha'r qi'yli' grammatikali'q ko'rsetkishlerdi wo'zine qabi'l yete aladi'. Ayi'ri'm jag'daylarda atli'qti'n' ko'plik, seplik, tarti'm jalg'awlari'n qabi'l yetiw mu'mkinshiligine iye. Feyil ma'nili frazeologizmlerdin' komponentlerinin' arasi'na so'z qosi'li'p ta qollani'li'w jag'daylari' da ushi'rasadi'. Mi'sali':

Bul qapi'lg'i'r bilegimde bolsa da hesh ga'p yedi, kisi menen tabaqlas bolayi'n desem *jeti nasi'ri'm bu'giledi*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 36-bet).

Ba'rinen beter, hasa tayani'p mashi'n ku'tip turg'an kempir-g'arri'lardi' ko'rgende *jeti nasi'ri'm jerge bu'giledi*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 122-bet).

Feyil ma'nili frazeologizmlerdin' ko'pshiligi ga'p ishinde qollang'ani'mi'zda feyildin' ayi'ri'm kategoriyalari'n wo'zine qabi'l yete aladi'. Biraq bul wo'zgerisler ju'da' sheklengen da'rejede boladi'. *U'miti pushqa shi'g'i'w, bas sug'i'w* frazeologizmleri tilde boli'mli' ha'm boli'msi'z tu'rinde de qollani'la beredi. Jazi'wshi' wo'z shi'g'armalari'nda bul frazeologizmlerdi yeki formada da qollanadi':

Biykar yeken. *U'mitim pushqa shi'qti'*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 116- bet)

Ismayi'ldi'n' *u'miti pushqa shi'qpadi'*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 73- bet).

Bizin' du'kanlarg'a da *bas sug'adi'* yekensiz-g'o! («Sizge bolmaydi'» gu'rrin'i).

Ko'shenin' qati'nлари' da, toy-merekede shaqi'rmasa wonsha *bas suqpaydi'*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 58-bet).

Al ayi'ri'm feyil ma'nili frazeologizmler tek boli'mli' tu'rde g'ana jumasaladi':

A'ne, sonda yenag'ardi'n' *ju'regine shay tartqanday* boladi'. («Ku'lme mag'an» 105-bet).

Ju'regim tarsi ayri'li'p, sorani'p men kettim. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 70-bet).

Woni'n' qi'zi'n ali'p ketip ju'rgen kim yeken, *ju'rek juti'p*? (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 50-bet).

M. Ni'zanovti'n' shi'g'armalari'nda feyil ma'nili frazeologizmlerdin' tek boli'msi'z tu'rde qollanatug'i'n tu'rlerin de ko'riwimizge boladi':

–Wol seni Wo'tegen dep *jerge-ja'mge tiygizbey* maqtap ati'r yedi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 152- bet).

Jurt woni' ti'shqang'a qasqi'rdi'n' ko'zin salg'an dep, *jerge-ko'kke tiygibeytug'i'n yedi*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 49-bet).

– «Ya sizin'-a'm barma ta'men'» degende apam ayti'p qoydi' ma yeken dep *jani'm qalmadi'*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 99-bet).

– Al, Tilewxan apani' bolsa, *atarg'a wog'i'm bolmadi'*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 64-bet).

Wo'zbek tilindegi feyil ma'nili frazeologizmlerdin' grammatikali'q wo'zgesheliklerin Sh.Raxmatullaev wo'zinin' bir qatar miynetlerinde so'z yetedi¹. Feyil ma'nili frazeologizmlerdin' feyil so'z shaqabi'na tiyisli barli'q grammatikali'q kategoriyalardi' toli'g'i' menen wo'zine qabi'l yete

¹ *Рохматуллаев Ш.* Ўзбек тилида феъл фразеологизмларнинг боғлашуви. Тошкент, 1992, Некоторые вопросы узбекской фразеологии. АДД, Ташкент, 1966.

bermeytug'i'nli'g'i'n aytadi'. Ma'selen, feyildin' boli'mli' ha'm boli'msi'z kategoriyasi' feyil ma'nili frazeologizmlerdin' barli'g'i'na ta'n yemesligin yag'ni'y ayi'ri'mlari' tek boli'mli' tu'rde g'ana yamasa tek boli'msi'z tu'rde jumsalatug'i'nli'g'i', ja'ne bir bo'legi ha'm boli'mli', ha'm boli'msi'z formalarda keliwi mu'mkin yekenligi ani'qlanadi'.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyali'q materiallardi' qarasti'rg'ani'mi'zda feyil ma'nili frazeologizmlerdin' boli'mli' ha'm boli'msi'z tu'rde jumsali'w wo'zgesheliklerin yesapqa ali'p u'sh toparg'a aji'rati'p u'yrensek boladi'.

Tek boli'mli' tu'rde jumsalatug'i'n frazeologizmler	Tek boli'msi'z tu'rde jumsalatug'i'n frazeologizmler	Boli'mli' ha'm boli'msi'z tu'rde jumsalatug'i'n frazeologizmler
To'be shashi' tik turi'w, jerden ali'p, jerge sali'w, yeki iyninen dem ali'w, saw basi'na sawda sati'p ali'w, si'ni'qqa si'ltaw tabi'w, ti'shqan tesigi mi'n' ten'ge boli'w, tu'n uyqi'si'n to'rt bo'liw t.b.	Sirkesi suw ko'termew, beti bi'lsh etpew, da'rya tassa tobi'g'i'na kelmew, arasi'nan qi'l wo'tpew. pi'shi'g'i'na pi'sh demew, tili gu'rmelmew t.b.	Ko'zi jetiw-ko'zi jetpew, beline tebiw-beline teppew, bas iyiw-bas iymew, an'-tan' boli'w- an'- tan' bolmaw, qabaq u'yiw- qabaq u'ymew, qabaq shi'ti'w-qabaq shi'tpaw t.b.

So'zlik quramni'n' ayri'qsha bir topari' boli'p yesaplanatug'i'n frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' grammatikali'q wo'zgesheliklerin u'yreniw ha'zirgi qaraqalpaq til bilimi ushi'n wog'ada a'hmiyetli. Sebebi usi' kategoriyag'a tiyisli leksikali'q ayi'rmashi'li'g'i'n, usasli'q belgilerin ani'qlaw, ta'rtiplestiriw, ma'nilerin tu'sindiriw, ga'pte basqa so'zler menen baylani'si'w

jollari'n ayri'qsha bir qubi'li's retinde sistemag'a sali'w frazeologiya tarawi'na baylani'sli' yen' tiykarg'i' ma'selelerdin' biri dep yesaplaymi'z.

Atli'q ma'nili frazeologizmler. Zatti'n' ma'nisin bildiretug'i'n frazeologizmler qaraqalpaq tilinde ju'da' siyrek ushi'rasadi'. Atli'q ma'nili frazeologizmlerge *aldi'nda ag'a, keyninde ini ,atqa miner, awzi' boslar, boy jetken, ga'ptin' toq yeteri, yeki awi'z so'z, nan tepkenler, woshaq basi'* ha'm t.b.

Atli'q ma'nili frazeologizmler atli'q so'z shaqabi'na ta'n bolg'an grammatikali'q kategoriyalarg'a iye. Ma'selen, bet, san, tarti'm ha'm seplik kategoriyalari'n qabi'l yetedi. Atli'q ma'nili frazeologizmler zatti'n', predmettin' tuwra atamasi' yemes. Wolar ko'birek zatti'n' predmetlik ma'nisinen go're bahalawshi' ma'nisi (ocenochnoe znachenie) ku'shlirek boladi'. Bul wolardi'n' a'piwayi' atli'q so'zlerden tiykarg'i' ayi'rmashi'li'g'i' boli'p yesaplanadi'.

Atli'q ma'nili frazeologizmlerge sintaksislik xi'zmeti jag'i'nan baha bersek, wolardi'n' bir neshe toparlari'n ko'riwge boladi'. Ma'selen, baslawi'sh xi'zmetinde keletug'i'n atli'q ma'nili frazeologizmler ko'birek nominativlik ma'nige iye boli'p, woni'n' bahalawshi' ma'nisi ha'lsizirek boladi':

Usi' yelatta *atqa miner* yekew bolsa birewi, birew bolsa wo'zi! (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 83- bet).

–«A'kem avariyanan wo'ldi, sheshem bir sabaqqa ilinip tur, kesel, *aldi'mda ag'am, keynimde inim*, si'rlasarg'a ya apam, ya sin'lim joq» degen son' so'yerine qi'zi'p ali'p yedim men seni! («Ku'lme mag'an» 72-bet).

Awzi' boslar ne demeydi! (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 19-bet).

Ga'ptin' toq yeteri, trolleybus dep qulag'i'n'i'zdi' yelen'letkenimiz ushi'n sizlerden keshirim sorayman. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 69-bet).

- Nu yaqshi', usi' qosi'g'i'n'ni'n' qa'lem haqi'si'n men to'leymen, -dedi de to's qaltasi'nan ruchka, qoyi'n qaltasi'nan bloknot shi'g'ari'p, bir betine yeki awi'z so'z jazdi' da mag'an berdi. («Qan basi'mi'» gu'rrin'i).

Qala berdi, bizden aldi'n jeti ji'lli'qti' pitkerip ketken woqi'wshi'lardan u'yrengenimiz – jetinshige wo'tkennen keyin qi'zlar wo'zin toli'q *boy jetken* dep yesaplaydi'. M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 30-bet).

Jaqsi'dan qalg'an jalg'i'z tuyaqti' sendey *nan tepkenlerden* qorg'amasam Paxratdin ati'm quri'si'n! (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 104- bet).

Woshag'i'ni'n' basi'nda qa'diri joq adamdi' ma'kemedede kim si'ylaydi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 19-bet).

Kelbetlik ma'nili frazeologizmler adamni'n', zatti'n' si'ni'n, si'mbatin, belgisin, tu'r-tu'sin bildirip keledi. Ko'pshilik jag'dayda adamni'n', zatti'n' sapasi'n basqa bir zatqa ten'ew arqali', uqsati'w arqali', sali'sti'ri'w arqali' tu'sindiredi. M. Ni'zanov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an kelbetlik ma'nili frazeologizmlerdi ma'nilik jaqtan bir neshe toparlarg'a bo'lip qaraymi'z: **Adamg'a baylani'sli' kelbetlik ma'nili frazeologizmler:** aqi'ldan azg'an, awzi' bos, ashi'q awi'z, bir ko'ylek buri'n tozdi'rg'an, yesik ko'rmegen, ju'zin enesi wo'ppegen, juwas qashag'an, qoyan ju'rek, ko'pti ko'rgen, man'layg'a si'ymaytug'i'n, won gu'linen bir gu'li ashi'lmag'an aq ko'kirek, wo'zi xan, wo'zi sultan, sa'lemi du'ziw, soqi'r ha'rip tani'maytug'i'n, su't qurtqan, ha'm uri', ha'm u'stem, i'shtan biyt, u'yden shi'qpag'an ha'm t.b. Bul frazeologizmlerdin' barli'g'i' adamlarg'a baylani'sli' ayti'latug'i'n kelbetlik ma'nili frazeologizmler. Ko'rkem shi'g'armalarda yen' a'hmiyetli ko'rkemlew qurallari' retinde ken' qollani'ladi'.

Zat ha'm qubi'li'slarg'a baylani'sli' bolg'an kelbetlik ma'nili frazeologizmler: iyt jemeytug'i'n, iyt muti', qol jetpeytug'i'n, ko'z ko'rip, qulaq esitpegen, sani' bar da, sapasi' joq, tas tu'nek, tasqa basqanday, tayaq i'laqti'rsa jetpeytug'i'n t.b. Bul joqari'da keltirilgen kelbetlik ma'nili

frazeologizmler zat ha'm qubi'li'sti'n' sapasi'n, belgisin, basqa zat ha'm qubi'li'slar menen sali'sti'ri'w arqali' tu'sindiredi.

Ra'wish ma'nili frazeologizmler. Ra'wish ma'nili frazeologizmler boyi'nsha frazeologiya tarawi'ndag'i' miynetler wog'ada az. Wo'zbek tilinde ra'wish ma'nili frazeologizmlerdi arnawli' ali'p izertlegen ilimpaz I.Rasulovti'n' miynetin atap wo'tsek boladi'. Bunda avtor wori's ha'm wo'zbek tillerinde ra'wish ma'nili frazeologizmlerdi sali'sti'rmali' tu'rde ali'p izertleydi. Wol wori's ha'm wo'zbek tillerindegi ra'wish ma'nili frazeologizmlerdin' kategoriyasi'n analizley woti'ri'p woni'n' quri'li'si'n, shegarasi'n biliwge ha'reket yetedi.

Qaraqalpaq tilinde ra'wish ma'nili frazeologizmler jo'ninde arnawli' izertlengen miynetler joq. Tek g'ana E.Berdimuratovti'n'¹ ha'm J.Eshbaevti'n'² miynetlerinde frazeologizmlerdin' bul tu'ri haqqi'nda azi'-kem so'z yetiledi.

Ra'wish ma'nili frazeologizmlerdin' a'piwayi' ra'wish so'zlerdin' sinonimi bolg'ani' menen wolardan du'zilisi jag'i'nan, sonday-aq, ma'nilik jaqtan wo'zgeshelenip turadi'. Ra'wish ma'nili frazeologizmler du'zilisi jag'i'nan quramali' boli'p, ma'nisi jag'i'nan obrazli', ko'rkem si'patqa iye. Ha'r qaysi'si' wo'zine ta'n ma'nilik ekspressivlik boyawlari' menen tildin' basqa birliklerinen ayri'qshalani'p turadi'. Sonli'qtan da ko'rkem shi'g'armalarda frazeologizmlerdin' bul tu'ri ji'yi qollani'ladi'. Jazi'wshi' M. Ni'zanovti'n' shi'g'armalari'nda da ra'wish ma'nili frazeologizmlerdi ju'da' ko'p ushi'rati'wg'a boladi'.

Ra'wish so'z shaqabi' is - ha'rekettin' ha'r qi'yli' belgilerin bildiredi ha'm qalay? qa'ytip? qansha? qay jerde? ha'm t.b. sorawlarg'a juwap beredi. Ra'wish ma'nili frazeologizmler de, mine, usi'nday sorawlarg'a juwap berip, is-ha'rekettin' ha'r qi'yli' belgilerin bildiredi. Mi'sali': a'ne-mine degenshe, ko'zdi ashi'p jung'ansha, demnin' arasi'nda, jeme-jemege kelgende, bir

¹ Бердимуратов Е. Хэзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.

² Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинде рәуиш. Нөкис, 1976, 49-52-бетлер.

awi'zdan, aydi'n' ku'ni amanli'g'i'nda, wo'ldim azarda, woyda joqta, ayti'p awzi'n ji'ymay-aq ha'm t.b.

Ra'wish ma'nili frazeologizmlerdin' a'piwayi' ra'wish so'zlerden ma'nilik jaqtan obrazli' ko'rkem si'patqa iye boli'p, wo'zgeshelenip turadi'. Ha'r qaysi'si' wo'zine ta'n ma'nilik ekspressivlik boyawlari' menen ko'zge tu'sedi:

Ayti'p awzi'm ji'ymay-aq, awzi'ma bi'lish yete qaldi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 105-bet).

Adamlarg'a miynet ku'n jazip beretug'i'n, woni'n' yesap-sanag'i'n shi'g'aratug'i'n sawatli' adamlar *barmaq bu'gip sanag'anday* di'm az yedi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 103- bet).

– Bilesen' g'o, Barshi'nay *barmaq ushi'* wozg'andi' wozdi' demeydi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 81- bet).

Bul quraqi'm *g'ayi'ptan tayi'p* aqsha tu'sken yeken, aldi'n'g'i' u'sh tisimdi saldi'ri'p alaman, -dedi hayal. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 66-bet).

Yet pisirim waqi'tta qayti'p keldi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 112- bet).

Ra'wishler basqa so'z shaqaplari'nan bir qansha belgileri menen ayi'ri'li'p turatug'i'n wo'zine ta'n wo'zgesheliklerine iye so'z shaqabi'. Wolar ha'r tu'rli formalarda qa'liplesip, ha'r qi'yli' ma'nilik tu'rlerine iye. J.Eshbaev wo'zinin' «Qaraqalpaq tilinde ra'wish» atli' miynetinde ra'wish kategoriyasi'n ilimiy jaqtan ha'r ta'repleme izertlep, wolardi'n' semantikali'q ma'nilerin, jasali'wi'n, morfologiyali'q ha'm sintaksislik xi'zmetlerin ken' tu'rde so'z yetedi. Wol wo'z miynetinde qaraqalpaq tilindegi ra'wishlerdi ma'nilik jaqtan segiz tu'rge bo'lip qaraydi': waqi't, wori'n, mug'dar-da'reje, si'n, ten'ew, ku'sheytiw, maqset, sebep ra'wishleri.¹

¹ Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинде рәўиш Нөкис, 1978, 59-бет.

Qaraqalpaq tilinde tildin' leksikali'q qurami'na kiretug'i'n frazeologiyali'q so'z dizbeklerinen jasalg'an qospa ra'wishler de belgili wori'ndi' iyeleydi. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' ra'wish ma'nisinde keliw jag'daylari' ko'plep ushi'rasadi'. A'sirese, si'n ra'wishinin' frazeologiyali'q tu'rleri tilde wog'ada ko'p.

a) Ra'wish ma'nili frazeologizmlerdin' si'nli'q ma'nide keliwi.

Ra'wish ma'nili frazeologizmlerdin' ishinde is-ha'rekettin' qalay islengenin, sapasi'n bildiretug'i'n tu'rleri ko'plep ushi'rasadi'.

Bul waqi'tlari' hayaldan u'lken basli'q joq, *aytqani'n yeki yetpey* jazi'p aldi'm. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 54-bet).

Qa'ytken menen qi'z bala *barg'an jerin quwanti'p, ketken jerin suwalti'p* ketedi g'o. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani').

Ten'el degen birge isleytug'i'n jorami'z *jerden jeti qoyan tapqanday* yentigip kirip keldi. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 118-bet).

Qannan qa'persiz ju'rsem, bir ku'ni mag'an xat kelip tur. - (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 83-bet).

Taban asti'nan kenapattay uti's shi'qqan son', wortadag'i' perde serpildi. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 565bet).

a') Ra'wish ma'nili frazeologizmlerdin' waqi'tli'q ma'nide keliwi.

Tilimizde waqi'tli'q ma'nini bildiriwshi ra'wish ma'nili frazeologizmler de ko'plep ushi'rasadi'. Wolar is-ha'rekettin' isleniw waqti'n bildirip keledi, soni'n' menen birge, ha'r qi'yli' mezgildi, waqi'tti' is-ha'reketke sa'ykeslep obrazli'li'q penen ku'shli emocionalli'q, ekpressivlik boyaw arqali' bizge si'patlap ko'rsetedi. Ma'selen:

Yet pisirim waqi'tta qayti'p keldi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 112- bet).

Qudaydi'n' qutli' ku'ni uytqi'g'an dawi'l, tu'ske deyin qubladan yesse, tu'sten keyin arqadan. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 59-bet).

B) Ra'wish ma'nili frazeologizmlerdin' is-ha'rekettin' worni'n bildirip keliwi:

Wori'n ra'wishi is-ha'rekettin' bolatug'i'n worni'n yamasa bag'dari'n ko'rsetip qayda? qayaqta? qay jerde? degen sorawlarg'a juwap beredi. Wori'n ra'wishi xi'zmetinde keletug'i'n frazeologizmler de is-ha'rekettin' bolatug'i'n worni'n, bag'dari'n bildirip keledi. Bulardi'n' ma'nilik jaqtan wo'zgesheligi wolardag'i' astarli' ma'ni, obrazli'li'q, ko'rkemlilik, emocionalli'q ekspressivlik boyawi'ni'n' ku'shliliginde. Bul wo'zgeshelikti to'mendegi ko'rkem shi'g'armalardan ali'ng'an mi'sallarda ani'q ko'riwge boladi':

-Birewler *murni'n'ni'n' ushi'ndag'i'ni'* zorg'a ko'resen' deydi, al tag'i' birewler *iyt wo'lim jerdegini* ko'resen' degendi aytadi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 49-bet).

Woshag'i'ni'n' basi'nda qa'diri joq adamdi' ma'kemedede kim si'ylaydi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 19-bet).

Sol jerdegilerdin' ayti'wi'na qarag'anda *ti'rnag'i'ni'n' ushi'na deyin* pitip qalg'an filosof qusaydi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 70-bet).

Qaraqalpaq tilindegi waqi't, wori'n ra'wishi ma'nisindegi frazeologizmler si'n ma'nisindegi frazeologizmlerge usap wo'z ara sinonimles bolmaydi' da, wolar is-ha'rekettin' ha'r qi'yli' waqi'tli'q, wori'nli'q belgilerin bildiredi. Usi' ra'wish xi'zmetindegi frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' wo'zine ta'n bir belgisi wolardi'n' qurami'ndag'i' so'zlerdin' barli'g'i' derlik atawi'shlardan ibarat boladi'. Tek, ayi'ri'm jag'daylarda g'ana sol so'z dizbeklerinin' qurami' u'sh, to'rt ha'm wonnan da ko'p komponentlerden ibarat bolsa, soni'n' birewi, ya yekewi feyillerden boli'wi' mu'mkin.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilinde ra'wish ma'nili frazeologizmler qospa ra'wishlerdin' ishinde ayri'qsha bir topari' boli'p, wolardi'n' wo'zine ta'n bolg'an leksika-semantikali'q wo'zgeshelikleri bar. A'sirese, ra'wish ma'nili frazeologizmlerdin' is-ha'rekettin' si'ni'n, waqti'n, worni'n bildirip keletug'i'n tu'rleri ju'da' ko'p ushi'rasadi'. Wolar wo'zlerinin' ko'rkemliligi menen, ma'nilik jaqtan wo'tkirliligi menen, emocionalli'q ekspressivlik boyawi'ni'n' ku'shliligi menen aji'rali'p turadi'.

2.2. M. Ni'zanov shi'g'armalari'ndag'i' frazeologizmlerdin' komponentlik qurami' jag'i'nan tu'rleri

Qaraqalpaq tilindegi du'zilisi jag'i'nan so'z dizbegi tu'rinde ushi'rasatug'i'n frazeologizmlerdi morfologiyali'q jaqtan ali'p qarag'anda, wolardi'n' ha'r qi'yli' so'z shaqaplari'nan ha'r tu'rli formalarda ushi'rasatug'i'nli'g'i'n ko'remiz. Soni'n' menen birge, wolar qurami'ndag'i' komponentlerdin' (so'zderdin') sani' jag'i'nan da ha'r qi'yli' boli'p keledi. Biz wolardi' komponentlerinin' sani'n yesapqa ala woti'ri'p, u'sh tu'rge aji'rati'p qarawdi' maqul ko'rdik: **1. Yeki komponentli frazeologizmler:** awi'z basti'ri'q, ashi'q awi'z, pi'shaq arqasi', ton' moyi'n, shay miy, basi' bos, su'yegine sin'gen, gu'derin u'ziw, arqa su'yew ha'm t.b. **2. U'sh komponentli frazeologizmler:** tu'bine duz yegiw, murni'na samal yeniw, murni'n balta shappaw, ko'zin ashi'p jumg'ansha, sirkesi suw ko'termew, awzi'nan nani' tu'sken, qudaydi'n' qutli' ku'ni, to'besi ko'kke jetiw, bir pul boli'w, jani' ko'zine ko'riniw, beti bi'lsh yetpew, ju'regi ali'p ushi'w, qami'rdan qi'l suwi'rg'anday, tayag'i'n iyt g'ayzaw, iyt wo'lgen jer ha'm t.b. **3. Ko'p komponentli frazeologizmler:** jan iynine wot tu'siw, qas penen ko'zdin' arasi'nda, bir ti'rnaqqa zar boli'w, yeki ko'zi to'rt boli'w, yeki ayag'i'n bir yetikke ti'g'i'w, won gu'linen bir gu'li ashi'lmag'an, tiygenge tiyip, tiymegenge kesek atatug'i'n; barati'rg'anni'n' baltasi'n, kiyati'rg'anni'n' ketpenin ali'w;

aspang'a ushsa ayag'i'nan, jerge kirse to'be shashi'nan tarti'w; kimnin' tari'si' pisse, soni'n' tawi'g'i' boli'w, iytten bir su'yek qari'zdar boli'w ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin' tiykarg'i' bo'legin yeki komponentli frazeologizmler quraydi'. Wolardi'n' birinshi komponenti ko'binshe atli'q so'zden boli'p, wol jeke komponentlerdin' grammatikali'q baylani'si'na qaray grammatikali'q formalardi' qabi'l yetedi. Al, yeki komponentli frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' yekinshi komponenti atli'qtan, feyilden, kelbetlikten, sanlqtan jasali'wi' da ko'birek ko'zge tu'sedi. Bunday du'ziliske iye yeki komponentli frazeologizmlerdin' yekinshi komponenti feyilden jasalg'an tu'rleri tilimizde ken' tu'rde qollani'ladi'. Yendi biz M. Ni'zanov shi'g'armalari'nda yeki komponentli frazeologizmlerdin' jiyi ushi'rasatug'i'n yen' tiykarg'i' grammatikali'q tu'rlerinin' du'zilislik u'lgisine na'zer awdarayi'q:

1. «atli'q-feyil»: arqasi' qozi'w, awzi' ashi'li'w, awzi' pisiw, awi'z biriktiriw ant-suw ishiw, awi'z jasqaw, bas sug'i'w, boy jetiw, ga'p shashpaw, ga'pti balalatpaw, go'jeni to'giw, jan tapsi'ri'w, jani' qalmaw, yeshegi jorg'alaw, jerge uri'w, ju'regi dawamaw, ju'regi sazi'w, ji'rti'si'n ji'rti'w, iyegi qi'shi'w, iyt qi'rqi'w, ishegi qati'w, qabag'i'n u'yiw, qap qoldasi'w, qani'n qaynati'w, qoli' jetpew, ko'z jumi'w, su'yegine sin'iw, tili gu'rmelmew, tilin tabi'w, tiline baspaw, tisi batpaw, sho'mishten qi'si'w ha'm t.b.

2. «atli'q-kelbetlik»: attan ani'q, awzi' bos, ju'zi qara, beti qali'n', qoli' ashi'q, tili uzi'n, tili qi'sqa ha'm t.b.

4. «kelbetlik-atli'q»: aq ko'kirek, ashi'q awi'z, jen'il ayaq, awi'r minez, ko'k bet, suwi'q xabar, ash ko'z ha'm t.b.

5. «sanli'q-feyil»: to'rt ayaqlap, bir oti'rg'anda ha'm t.b.

6. «sanli'q-kelbetlik»: yeki ju'zli, yeki ushli', bir so'zli, jeti qi'rli' ha'm t.b.

7. «sanli'q-atli'q»: bir awi'zdan, bir yesaptan, jalg'i'z tuyaq, ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilinde u'sh komponentli frazeologizmler de ko'plep ushi'rasadi'. Olardi'n' klmponentlerinin' qanday so'z shaqabi'na qatnasi'na qaray bir neshe tu'rli du'zilislik u'lgi tiykari'nda do'retilgenin ani'qlawg'a boladi':

1. «atli'q-atli'q-feyil»: ayi' ku'ni pitiw, basi' ba'lege qali'w, ga'ptin' ti'g'i'ni' ali'ni'w, yet betinen tu'siw, murni'na samal yeniw, sirkesi suw ko'termew, ku'lin ko'kke ushi'ri'w, tayag'i'n iyt g'ayzaw, awzi'na ku'shi jetpew, awzi'nan nani' tu'siw ha'm t.b.

3. «atli'q-feyil-feyil»: basi'n ali'p qashi'w, ga'pti kesip ayti'w ha'm t.b.

4. «sanli'q-atli'q-feyil»: bir pul boli'w, bir ti'yi'n qi'li'w, yeki qoli'n ko'teriw, jeti ju'yesinen wo'tiw, bir gelle ko'riw ha'm t.b.

5. «sanli'q-kelbetlik-feyil»: bes barmaqtay biliw, yeki oyli' boli'w, jeti jinindey ko'riw ha'm t.b.

6. «atli'q-ra'wish-feyil»: beti berman qaraw, yeshekke teris mindiriw, jani' alqi'mi'na keliw ha'm t.b.

7. «feyil-atli'q-feyil»: atarg'a og'i' bolmaw, jung'an awzi'n ashpaw, aytqan so'zinen qaytpaw ha'm t.b.

So'z dizbegi tu'rindegi frazeologizmlerdin' ishinde to'rt ha'm onnan da ko'p komponentlerden turatug'i'n frazeologizmler de belgili wori'ndi' iyeleydi. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' bay frazeologiyali'q qurami'ndag'i' (g'a'ziynesinde) bunday ko'p komponentli frazeologizmler awi'z yeki so'ylew tilinde de, jazba tilde de ko'p qollani'ladi'. Quramali' du'ziliske iye bolg'an ko'p komponentli frazeologizmler ku'shli ekspressiyag'a iye boli'wi' menen frazeologizmlerdin' basqa tu'rlerinen (eki komponentli ha'm u'sh komponentli) wo'zine ta'n ayri'qshali'qlari' menen aji'rali'p, wolar grammatikali'q du'zilisi jag'i'nan tu'rli formalarda ushi'rasadi'. Wolardan yen' basli'lari' si'pati'nda mi'nalardi' belgilep wo'tiwge boladi':

1. Atli'q so'zler menen feyildin' dizbeginen: qoy awzi'nan sho'p almaw, ko'z jasi' ko'l boli'w, jan iynine wot tu'siw.

2. Ayi'ri'm komponentleri sanli'qlardan jasalg'an frazeologizmler: bir shi'bi'q penen aydaw, bir shaynam yeti bolmaw, bir ko'ylek buri'n tozdi'ri'w, bir sazdi'n' bo'zi boli'w, bir qasi'q qani' qalg'ansha, bir ti'rnaqqa zar boli'w, bir woq penen yeki qoyandi' ati'w, yeki jarti' bir pu'tin boli'w, yeki ko'zi to'rt boli'w, yeki ayag'i'n bir etikke ti'g'i'w, to'rt jag'i' qubla boli'w, to'rt tu'ligi say boli'w, won gu'linen bir gu'li ashi'lmag'an, woti'z yeki tisin tamag'i'na jiberiw, ti'shqan tesigi mi'n' ten'ge boli'w, tog'i'z qati'nni'n' tolg'ag'i' birden keliw ha'm t.b.

3. Ko'p komponentli frazeologizmlerdin' ishinde almasi'q so'zler menen kelgen tu'rleri belgili wori'ndi' iyeleydi: wo'zinin' jaqqan woti'na wo'zi i'si'ni'w, wo'z obali' wo'zine boli'w, kimnin' tari'si' pisse soni'n' tawi'g'i' boli'w.

4. Qurami'nda kelbetlik so'zler ushi'rasatug'i'n ko'p komponentli frazeologizmler: i'ssi' nang'a alg'i'si'z boli'w, mayg'a tu'sken ti'shqanday boli'w, jaman ko'zi menen qaraw.

2. Jay ga'p tu'rindagi frazeologizmler.

Frazeologizmlerdin' bul toparg'a kiretug'i'n tu'rlerinin' ayi'ri'mlari' jay ga'p tu'rinde kelse, geyparalari' qurami'ndag'i' feyilden bolg'an komponentinin' formasi'ni'n' wo'zgeriwine ha'm qolani'li'wi'na qaray jeke so'z dizbegi boli'p ta, ayi'ri'm ga'pke usap ta kele beriwi mu'mkin. Mi'sali': basi'n ko'teriw, basi'n qati'rdi', ju'regi jari'ldi'.

Basi' tasqa tiydi, bawi'ri' pu'tin qusag'an frazeologizmler du'zilisi jag'i'nan ayi'ri'm ga'plerge ten'. Biraq wolardi' basi' tasqa tiygenin sezdi, bawi'ri' pu'tin adam dep wo'zgertsek, wonda tek jeke so'z dizbeklerine g'ana iye bolami'z.

Solay yetip ayi'ri'm frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' jeke so'z dizbegine yamasa ayi'ri'm ga'plerge ten' boli'wi'na feyil komponentlerinin' wo'zgeriwi ha'm qollani'li'wi' u'lken a'hmiyet tutadi'.

Qospa ga'p tu'rindagi frazeologizmler grammatikali'q du'zilisi jag'i'nan qospa ga'p formasi'nda ushi'rassa da bir leksikali'q-grammatikali'q pu'tinlikti qurap keledi. M. Ni'zanov wo'z shi'g'armalari'nda quramali' du'ziliske iye bolg'an ten'les yeki komponentli frazeologizmlerdi de sheberlik penen qollanadi'. Mi'sali':

Jigirma ji'ldan beri *awi'rdi'n' u'sti, jen'ildin' asti' menen* kiyati'r.
(«Ishkirne» gu'rrin'i)

Quda da ti'ni'sh, qudag'ay da. Basli'q meni ko'rmeydi, men basli'qti'.
(«Senin' qoli'n'nan keledi»gu'rrin'i)

Jan'a asi'lg'an waq ta u'zilip ketse, bel womi'rtqam shi'g'i'p ketse, *ya ari' yemes, ya beri yemes...*(«Ku'lme mag'an» 64bet)

Solay yetip, biz ba'rqulla jan'ag'i'day *ko'z ko'rip, qulaq yesitpegen* waqi'yalardi' okean arjag'i'nda dep oqi'ytug'i'n bolsaq, bu'gin arami'zdan shi'g'i'p woti'r. («Ku'lme mag'an» 66- bet)

«A'kem avariyanadan wo'ldi, sheshem bir sabaqqa ilinip tur kesel, *aldi'mda ag'am, keynimde inim,* si'rlasarg'a ya apam, ya sin'lim joq» degen son' so'yerine qi'zi'p ali'p yedim men seni! («Ku'lme mag'an» 72-bet)

Ha'm uri', ha'm u'stem! U'stinen shi'qsan' da, wo'zin'e qarsi' topi'ladi'.
(«Ku'lme mag'an» 81-bet) Adam tuwi'lg'anda *su'tten aq, suwdan taza* boladi'.
(«Ku'lme mag'an» 100-bet)

Menin' usi' na'siyatlari'mdi' 80 procent iske asi'rg'an hayaldi'n' ku'yewin *asi'qtay ati'p, toptay qag'atug'i'ni'na* 100 procent kepillik beremen.
(M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 89-bet)

Aspang'a ushsam ayag'i'mnan, jerge kirsem to'be shashi'mnan tartadi' wol. («Ku'lme mag'an» 105-bet)

Ishkenin' aldi'nda, ishpegenin' keynin'de, ag'i'l-tegil appaq may yetip qoyaman! («Ku'lme mag'an» 105-bet) .

Woni'n' nag'i'z *segiz qi'rli', bir si'rli'* jigit yekeni, hayali'ni'n' duwpiyazli'g'i', ballari'ni'n' sa'lemi du'ziw, a'depli boli'p wo'sip ati'rg'ani',

qullasi', u'yinin' ishi menen appaq «perishte» boldi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 67-bet).

Uzi'n arqanlap, ken' tusap qoyg'an boli'p, yerten' bir ku'n «quri'qti'» tarti'p kelip qalsa, ha'mmede de bala-shag'a degen bar, woni'n' u'stine qayta-qayta kele beriwge qu'diretin' jetpeytug'i'n mi'na du'nyada jasag'i'n' keledi. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 70-bet).

Menin' yesitiwimshe woday a'kesiz tuwi'lg'an balalar *barati'rg'anni'n' baltasi'n, kiyati'rg'anni'n' ketpenin alatug'i'n* nag'i'z urni'qqi'r boladi' yeken. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 96-bet).

Tiygenge tiyip, tiymegenge kesek ati'p ju'retug'i'n Turdi'murat degen bala yedi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 32-bet).

So'z dizbegi tu'rindagi frazeologizmlerdin' ishinde to'rt ha'm wonnan da ko'p komponentlerden turatug'i'n frazeologizmler de belgili wori'ndi' iyeleydi. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' bay frazeologiyali'q materialлари'na na'zer awdarsaq, wolardi'n' ishinde ko'p komponentli tu'rleri ku'shli ekspressiyag'a iye boli'wi' menen birge frazeologizmlerdin' basqa tu'rlerinen wo'zine ta'n ayi'rmashi'li'qlari' menen aji'rali'p, wolar grammatikali'q du'zilisi jag'i'nan tu'rli formalarda ushi'rasadi'. Qaysi' tildin' frazeologiyali'q so'z dizbeklerin ali'p qarasaq ta, wolardi'n' yeki, u'sh komponentli tu'rleri ko'birek ushi'rasatug'i'nli'g'i' belgili. Degen menen frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' quramali' du'ziliske iye bolg'an ko'p komponentli tu'rlerinin' tildegi worni', xi'zmeti wo'z aldi'na. Jazi'wshi' M. Ni'zanovti'n' shi'g'armalari'nda quramali' du'ziliske iye bolg'an ko'p komponentli frazeologizmlerdin' tu'rli formalari'n ushi'ratiwg'a boladi' ha'm wolardi'n' ko'rkemlew qurallari' si'pati'nda xi'zmeti ju'da u'lken. Mi'sali':

Sennen bo'ten awi'zli'raq hayal bolg'anda, *yeki ayag'i'n bir yetikke ti'g'adi'* woni'n'! («Ku'lme mag'an» 120-bet).

Usi'nnan qoya almasan', *won yeki mu'shen'di won yeki bo'lek qi'laman!* («Ku'lme mag'an» 13-bet).

Qanday *appaq xojani'n' aqli'g'i' bola bereyin*, ba'ribir wol mag'an isenbeydi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 60-bet)

Terminkom basli'g'i' Yeshimbet ag'ani'n' yele yeti wo'lip ketpegen yeken, da'rhal tilshi, barma, a'debiyatshi' barma, biolog pa, fizik pe, ximik pe, qullasi', ko'pten berli usi'nday ma'jilis sag'i'ni'p, qollari'na adam tu'siniwi qi'yi'n kitaplardi' tom-tomi' menen qolti'qlap ju'retug'i'n'lardi'n' bir topari'n ji'ynap, ashti' ji'ynali'sti', *bali'q suwg'a kirgendey boldi'*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 248-bet)

- Ayli'g'i'ni'n' bereketi joq, *bir tapqani' bir tapqani'na jetpeydi*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 18-bet)

Ministr qanday sheshimge kelerin bilmey aqi'ri' «*jabi'wli' qazan jabi'wli' tu'rinde*» *qaldi'rdi'*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» 1tom, 160-bet)

- Basi'n'di' awi'rti'p ne qi'layi'n, paxta tamam bolaman degenshe *iytten bir su'yek qari'zdar boldi'q*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» 1tom, 66-bet)

- Bir sapari' *won gu'linen bir gu'li ashi'lmag'an* jas qi'zg'a qol salg'an qusaysi'z? («Ku'lme mag'an» 105-bet)

–Usi'nnan qoya almasan', *won yeki mu'shen'di won yeki bo'lek qi'laman!* («Ku'lme mag'an» 13-bet).

M. Ni'zanov shi'g'armalari'nda komponentlik qurami' jag'i'nan to'rt, bes, alti' komponentten turatug'i'n ko'p komponentli frazeologizmlerdi ko'plep ushi'rativ'wg'a boladi'. Ko'p komponentli frazeologizmlerdin' ishinde ten'les yeki komponentli frazeologizmlerdin' de ha'r qi'yli' formalari'n ko'riwimizge boladi'. Mi'sali':

Wori's yemes, worman yemes, nesi bar, suqsi'rday jigit. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 50-bet).

Usi'nday nasaqqa qalmai'n dep yeki kelinnin' *woti' menen kirip, ku'li menen shi'g'atug'i'n* boldi'm. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» 1tom, 186-bet).

Aspang'a ushsam ayag'i'mnan, jerge kirsem to'be shashi'mnan tartadi' wol. («Ku'lme mag'an» 105-bet).

Menin' usi' na'siyatlari'mdi' 80 procent iske asi'rg'an hayaldi'n' ku'yewin *asi'qtay ati'p, toptay qag'atug'i'ni'na* 100 procent kepillik beremen. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 89-bet).

-Bir krannan suw iship woti'ri'p awi'zlari'n'i'zdan *aq iyt kirip, qara iyt shi'g'adi'!* (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» 1tom, 53-bet).

- Jigirma ji'ldan beri *awi'rdi'n' u'sti, jen'ildin' asti' menen* kiyati'r. («Ishkirne» gu'rrin'i).

A'wliyege at ayti'p, Qorasang'a qoy ayti'p, kettim-bardi'mda ko'rgen jalg'i'z ul perzenti bolg'an son', ha'mme ag'ayin-tuwg'an yesigin ashi'wdan sol balani' yerkeletemiz. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» 1tom, 63-bet).

Jegeni aldi'nda, jemegeni keyninde, yesigine hesh kim du'bep bara bermeydi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 58-bet).

-Solay yetip, biz ba'rqulla jan'ag'i'day *ko'z ko'rip, qulaq yesitpegen* waqi'yalardi' okean arjag'i'nda dep woqi'ytug'i'n bolsaq, bu'gin arami'zdan shi'g'i'p woti'r. («Ku'lme mag'an» 66-bet).

Bul keltirilgen mi'sallarda berilgen ten'les yeki komponentli frazeologizmlerdi jazi'wshi' tildegi qa'liplesken formasi'nda wo'zgerissiz tu'rde jumsaydi'. Frazeologizmler qurami' menen quri'li'si' ayi'ri'm jag'daylarda semantikali'q jaqtan azi' - ko'pli wo'zgerislerge ushi'rag'an tu'rleri ko'rkem shi'g'armalarda, a'sirese poeziyada ko'p ushi'rasadi'.¹ Usi' ma'sele jo'ninde S. Isaev: «Ko'rkem shi'g'armada belgili da'rejede jazi'wshi' intellektine qaray geybir yerkinlik, formal tu'rde uluwma normadan (awi'si'w) shi'g'i'w, grammatikali'q, sistemani'n', zan'li'li'qti'n' buzi'li'wi'), anomaliyali'q

¹ Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, 2005, 94-бет.

(a'detten ti's), metabazislik (so'z shaqaplari'ni'n' basqa xi'zmette jumsali'wi') qubi'li'slar boli'p woti'radi'»¹, deydi. Usi' ayti'lg'an tillik qubi'li'slardi'n' ayi'ri'mlari'n M. Ni'zanov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an ten'les yeki komponentli frazeologizmlerde de ushi'rati'wg'a boladi'. Ten'les yeki komponentli frazeologizmlerdin' ko'rkem shi'g'armalarda ko'rkemlilik ha'm stillik maqsetlerge bola tu'rli usi'lli'r arqali' u'zege asadi'. Ma'selen, yeki komponenttin' bir si'n'ari' tu'sirilip qollani'li'wi' mu'mkin. Usi' usi'l menen qollani'lg'an frazeologizmlerdin' tek quri'li'si'nda g'ana yemes, al semantikali'q ta'repinde de wo'zgeris boladi'. Ayi'ri'm jag'daylarda yeki komponenttin' bir si'n'ari' qollani'lg'an menen, jup komponent arqali' beriletug'i'n ma'ni toli'q berilse, al basqa jag'daylarda da'stu'riy ma'niden sa'l awi'si'p, basqasharaq mazmundi', waqi'yani', qubi'li'sti' bildiriwi mu'mkin. Buni' to'mendegi ko'rkem shi'g'armalardan ali'ng'an mi'sallarda qo'riwge boladi':

Menin' biraq, bir na'rse kewlime keldi, biz tu'ni menen uyqi'lamay yesigin qori'ymi'z, bilse ku'ni-tu'ni *yesiginin' qulpi'mi'z*, sonda nege bizdi tawi'q quraqi'm ko'rmeydi. («Ku'lme mag'an» 10-bet).

– *Quda da ti'ni'sh, qudag'ay da*. Basli'q meni ko'rmeydi, men basli'qti'. («Senin' qoli'n'nan keledi»gu'rrin'i).

Birinshi ga'pte yesiginin' qulpi', sandi'g'i'ni'n' zulpi' degen ten'les yeki komponentli frazeologizmnin' birinshi bo'legin g'ana (yesiginin' qulpi'mi'z) qollang'an. Yeki komponenttin' bir bo'legi qollani'lsa da avtordi'n' sheberligi menen frazeologizmnin' da'stu'riy tutas mazmuni', woqi'wshi'g'a da'l, toli'g'i' menen jetkerledi.

Yekinshi ga'pte qollani'lg'an ten'les yeki komponentli frazeologizmnin' bir ag'zasi' (so'zi) qi'sqarti'li'p jumsaladi'. Tilde ha'mme na'rse jay-jayi'nda, ti'ni'shli'q degen manini an'lati'wshi' *quda da ti'ni'sh, qudag'ay da ti'ni'sh* degen ten'les yeki komponentli frazeologizm jiyi qollani'ladi'. Tilde bul

¹ Исаев С. Қазақ әдебий тилинің тарихы. Алматы, 1989, 27-бет.

frazelogizmnin' quda da jay, qudag'ay da jay degen leksikali'q varianti' da wo'mir su'redi. Jazi'wshi' M. Ni'zanovti'n' wo'z shi'g'armalari'nda bul frazeologizmnin' yeki tu'rli varianti'nan u'shinshi bir varianti' do'retkeninin' gu'wasi' bolami'z:

– Kewlime alag'ada salg'anday hesh kim joq. «*Quda da ti'ni'sh, qudag'ay da ti'ni'sh*». (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» 1tom, 47-bet).

– Kishkenesi mektepte. U'sh ay boldi'. *Quda jay, qudag'ay ti'ni'sh*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 281-bet).

Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' yeki komponentinin' birewi, yamasa ayi'ri'm ag'zalari'ni'n' tu'sirilip qollani'li'w usi'li' jazi'wshi'ni'n' shi'g'armalari'nda ken' wori'n aladi'. Bunnan atordi'n' da'stu'riy qollani'wdi'n' shegarasi'nan awi'si'p, ayti'latug'i'n' woydi' birden ko'rsetpey kontekstke wo'zgeshe bir si'pat, tu's beriwge umti'li'wi' seziledi. Jazi'wshi' shi'g'armalari'nda frazeologizmlerdin' qurami'ni'n' wo'zgerilip qollani'li'w jag'daylari' az da bolsa ushi'rasadi':

Haramnan iyti menen pi'shi'g'i' joq, hadaldan sol bes tawi'q yedi du'nyasi'. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 82- bet).

Wol menin' ju'rek du'rsilime qulaq tutpaydi', wol menin' sezimlerim menen yesaplaspaydi'. Woni'n' *qulag'i' ger, ko'zi soqi'r*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 45-bet).

So'zlik qurami'mi'zda ju'da' jarli' to'men turatug'i'n' shan'araqti' si'patlawshi' *hadaldan tawi'g'i'*, *haramnan pi'shi'g'i' joq* degen ten'les yeki komponentli frazeologizm bar. Bul frazeologizmnin' quri'li'si'n jazi'wshi' a'dewir da'rejede wo'zgeritip qollang'an. Yekinshi ga'pte avtor ko'zi ko'r, *qulag'i' ka'r* degen frazeologizmnin' qurami'ndag'i' so'zlerdi wo'zgeritken. Bizin' pikirimizshe bul frazeologizmnin' wo'zgerisi sa'l sa'tsizirek shi'qqan dep woylaymi'z. Sebebi tildegi qa'liplsken formasi'ndag'i' komponentler

arasi'ndag'i' so'zlerdegi seslik sa'ykeslikler (ko'r-ka'r) ekinshi varianta ko'rinbeydi.

III bap. Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'nda frazelogizmlerdin' xi'zmeti

3. 1. Frazelogizmlerdi a'debiy qaharmanlardi'n' minez-qulqi'n su'wretlewde paydalani'wi'

Belgili frazeolog ali'm A. V. Kuninnin' pikirinshe frazeologizmler nominativ, stilistikali'q, pragmatikali'q ha'm juwmaqlawshi' xi'zmetlerdi atqaradi'. Frazelogizmlerdin' bul funkciyalari'n: frazeologizmlerdin' stillik neytral funkciyalari' neytral bolmag'an stillik funkciyalar menen, uzual funkciyalar bolsa, okkazional funkciyalar menen qarama-qarsi' bolg'an halatlar dep yesaplaydi'.¹ Wo'zbek tili frazeologiyasi' ha'm frazeografiyasi' boyi'nsha izertlewler ali'p barg'an B. Yuldoshev A. V. Kuninnin' bul pikirine qosi'la woti'ri'p Erkin Vaxidov poeziyasi'nda qollani'lg'an frazeologizmlerdin' xi'zmetin yeki tu'rge aji'rati'p izertleydi: uzual ha'm okkazional funkciyalar.²

Jazi'wshi'lar, shayi'rlar, tilshi ali'mlar frazeologizmlerdi tilimizdin biybaha bayli'g'i', xali'q danali'g'i'ni'n g'a'ziynesi dep bahalaydi'. Sebebi wolar tildi a'siese ko'rkem a'debiy tildi janlandi'radi', woni' obrazli', emocional-ekspressivlik boyaw menen ta'miyinleydi, pikirdi qi'sqa, i'qsham

¹ Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М: «Высшая школа», 1986.

– С.96-100; Кунин А.В. Ассиметрия в сфере фразеологии//»Вопросы языкознания», 1988. №3- С. 98-107

² Йулдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. Самарқанд, 2013, 261-279-бетлер.

yetip beriw qurali' xi'zmetin atqaradi'. Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdin' ko'rkem shi'g'armalarda atqaratug'i'n semantikali'q-stilistikali'q xi'zmetleri izertlew obiekti bolmay ati'r. Biz jumi'si'mi'zdi'n' bul babi'nda uluwma til biliminde, sonday-aq tu'rkiy tillerde ali'p bari'lg'an ilimiy izertlewlerdi basshi'li'qqa ala woti'ri'p M.Ni'zanov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an frazeologizmlerdin' xi'zmetlerin u'sh toparg'a aji'rati'p u'yrenemiz:

1. Frazeologizmlerdi a'debiy qaharmanlardi'n' minez-qulqi'n su'wretlewde paydalani'wi'.

2. Frazeologizmlerdi a'debiy qaharmanlardi'n psixologiyali'q sezimin, halati'n su'wretlewde jumsali'wi'.

3. Awi'zeki so'ylew tiline ta'n frazeologizmlerdin' yumor-satirani' payda etiwdegi xi'zmeti.

Qa'legen a'debiy shi'g'armani'n' ko'rkemligi woni'n' tili arqali' ko'rinedi. Ha'r qanday jazi'wshi' yamasa shayi'r wo'z shi'g'armasi'nda uluwma xali'qli'q tilden ko'rkem obrazlardi' payda yetiw ushi'n so'zlerdi, so'z formalari'n tan'lap qollanadi'. Ko'rkem shi'g'armani'n' tilin izertlegende jazi'wshi' yamasa shayi'r di'n' sol shi'g'armada tildin' ko'rkemlew qurallari'n qalay qollang'anli'g'i', ko'rkem obraz jasaw ushi'n so'zlerden qalay paydalang'anli'g'i', woni'n' so'z qollani'w sheberligi, stili ani'qlani'wi' kerek. Sol waqi'tta g'ana jazi'wshi'ni'n' til wo'zgeshelikleri, jeke stili, ko'rkem shi'g'arma tilinin' wo'zgeshelikleri ashi'p ko'rsetiledi.

Frazeologiyali'q so'z dizbekleri pikirdi ken', obrazli', wo'tkir yetip beriw wo'zgesheligi menen basqa til birliklerinen ayri'qshalani'p turadi'. Wolar - nominativ ha'm qosi'msha ren'klerin' aji'ralmas birliginen ibarat bolg'an arnawli' so'ylew figuralari'.¹

Haqi'yqati'nda da, tilimizdin' frazeologiyali'q qurami'na na'zer awdarsaq, wolardi'n' belgili bir topari' tek tiykarg'i' ma'nini bildirip keliw

¹ Абдуллаев А. Узбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. Тошкент, 1983, 39-бет.

menen birgelikte wog'an qosi'msha so'ylewshinin' anaw ya mi'naw qatnasi'n bildirip keliwi de mu'mkin. Frazelogizmlerdin' ko'rkem shi'g'armada atqaratug'i'n xi'zmeti - obraz jasaw, qaharmang'a si'patlama beriwde ha'm t.b. xi'zmetlerde qollani'ladi'.

Frazelogizmler shi'g'arma tiline ayri'qsha ko'rik, mazmun, milliy kolorit beredi. Xali'q tilinin' bul bayli'g'i'na kewil awdari'p, kerek jerinde wori'nli' paydalani'wi' – jazi'wshi'ni'n' sheberligine baylani'sli'. Frazelogizmlerdin' ko'rkem shi'g'armada atqaratug'i'n xi'zmeti – obraz jasawda, a'debiy qaharmanlarg'a tillik minezleme beriwde, qaharmanlardi'n' minez-qulqi'n su'wretlewde, ha'zil-da'lkek xi'zmetinde jumsaladi'. Frazelogizmlerdin' bay ha'm ha'r tu'rli quramlari'n Muratbay Ni'zanov wo'zinshelik stil do'retiw maqsetinde ha'r tu'rli jollar menen qollang'an. Jazi'wshi' qaharmanlardi'n' si'rtqi' portreti menen qatar ishki du'nyasi'n – minez-qulqi'n, isenimin, du'nyag'a ko'z-qarasi'n su'wretleydi. M. Ni'zanov adamni'n' si'rtqi' kelbetin, turpati'n ha'm ishki du'nyasi'n su'wretlew ushi'n atawi'shlardan jasalg'an frazeologizmlerden paydalang'an. Aq ko'kirek, juwas, kishipeyil, ma'rt adamlardi' aq ko'kirek, almaytug'i'n tawi' joq, aspandag'i' aydi' a'peretug'i'n, segiz qi'rli', bir si'rli'; su'tten aq, suwdan taza ha'm t.b. frazeologizmler arqali' si'patlaydi'. Mi'sallar:

Ismayil woni'n' *aq ko'kirek*, yekenligine ha'wes penen qarap woti'rdi'. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 137- bet)

–Malades! A'ne, sizlerdey qosshi'lari'm bolsa, menin' *almaytug'i'n tawi'm joq*. («Ku'lme mag'an» 27-bet).

Sonli'qtan «*aspannan aydi' ali'p beretug'i'n*» yeki kandidatqa da duri'sli' dawis bermedik. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 83-bet)

Wori's yemes, worman yemes, nesi bar, suqsi'rday jigit. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 50-bet)

Woni'n' nag'i'z *segiz qi'rli', bir si'rli'* jigit yekeni, hayali'ni'n' duwpiyazli'g'i', ballari'ni'n' sa'lemi du'ziw, a'depli boli'p wo'sip ati'rg'ani',

qullasi', u'yinin' ishi menen appaq «perishte» boldi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 67-bet).

Adam tuwi'lg'anda *su'tten aq, suwdan taza* boladi'. . («Ku'lme mag'an» 100-bet)

Wol judi'ri'qti'n' adami', wol to'beles qumar kimse! *Shiyrin so'zdin' gadasi' yemes*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 32-bet)

Jazi'wshi' wo'z shi'g'armalari'nda a'lpayi'm, juwas, aq ko'kirek, ken' peyil, adamlardi' ta'riyplew menen birge wolarg'a qarsi' u'zliksiz gu'res ali'p baratug'i'n ishi tar, kewli qara, adamgershiligi joq, jawi'z adamlardi'n' da obrazi'n jasawda emocionl-ekspressivlik boyawi' ku'shli bolg'an frazeologizmlerden de sheber paydalanadi'. Mi'sallar:

Menin' yesitiwimshe wonday a'kesiz tuwi'lg'an balalar *barati'rg'anni'n' baltasi'n, kiyati'rg'anni'n' ketpenin alatug'i'n* nag'i'z urni'qqi'r boladi' yeken. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 96-bet)

Qara, senin' ilim degennen *soqi'r ha'rip tani'maytug'i'ni'n'* bep-belgili boli'p tur. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 29-bet)

Awzi' boslar ne demeydi! (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 19-bet)

Lekin, sen *awzi'nan gu'lleytug'i'nlardan* yemessen'. («Senin' qoli'n'nan keledi» gu'rrin'i)

- Du'nyag'a shi'qqali' sendey *ashi'q awi'z*, sendey biyg'am adamdi' ko'rmedim. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 59-bet)

Bul bari'p turg'an *juwas qashag'an*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 103-bet)

Bunday waqi'tta geypara *qoyan ju'rek* erkekler man'layi'na qos qollap uri'p, yegitilip ji'lay baslaydi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 88-bet)

Tiygenge tiyip, tiymegenge kesek ati'p ju'retug'i'n Turdi'murat degen bala yedi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 32-bet)

Ne dep a'kelemen, sen *haram tamaqqa*. («Ku'lme mag'an» 11-bet).

- Sen *i'shtan biytke* qati'n boli'p woti'rg'an menin' yesim joq, («Ku'lme mag'an» 72-bet)

Betin' maldi'n' ko'n'indey qali'n' aqi'ri'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» I tom, 29-bet)

Bul keltirilgen mi'sallardag'i' *barati'rg'anni'n' baltasi'n, kiyati'rg'anni'n' ketpenin ali'w; soqi'r ha'rip tani'maytug'i'n, awzi' boslar, awzi'nan gu'lleytug'i'nlar, ashi'q awi'z, juwas qashag'an, qoyan ju'rek, tiygenge tiyip, tiymegenge kesek ati'w, haram tamaqqa, i'shtan biyt, betin' qali'n'* degen frazeologizmler woqi'wshi'ni'n' unamsi'z qaharmanlarg'a bolg'an jek ko'riwshiligin woyati'w maqsetinde awi'zeki so'ylew tiline ta'n bolg'an frazeologizmlerdi tiyisli jerinde qollanadi'.

Jazi'wshi' a'debiy qaharmanlardi'n' jas yekenligin, pa'k yekenligin won *gu'linen bir gu'li ashi'lmag'an, ju'zin yenesi wo'ppegen, su't qurtqan* degen frazeologizmlerdi paydalanadi':

Tuwri'si'n ayt, men wo'lsem *ju'zin yenesi wo'ppegen* ja'nan tawi'p u'ylenesen' be? («Ku'lme mag'an» 81-bet). Bir sapari' won *gu'linen bir gu'li ashi'lmag'an* jas qi'zg'a qol salg'an qusaysi'z? («Ku'lme mag'an» 105-bet). Men «su't qurtqan» genjetayi'man. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 95- bet).

Keyingi yeki mi'saldag'i' won *gu'linen bir gu'li ashi'lmag'an, su't qurtqan* frazeologizmlerin jazi'wshi' wolardi'n' ma'nisin beretug'i'n dara so'z si'pati'ndag'i' sinonimles ekvivalentleri «jas», «genjetay» so'zleri menen qatara jumsag'ani'n ko'riwge boladi'. Bul usi'l arqali' avtor qaharmang'a bergan si'patlamani' ja'ne de wo'tkirlestiriwge yerisedi. Bunday su'wretlewler woqi'wshi'g'a emociyali'q ta'sir yetedi. Ko'rkem shi'g'armani'n' tilin janlandi'radi'.

3.2. Frazelogizmlerdi a'debiy qaharmanlardi'n psixologiyali'q sezimin, halati'n su'wretlewde jusali'wi'

Frazelogizmler pikirdi toli'q ha'm wo'zine ta'n barli'q ma'nilik boyawlari' menen jetkeriwde xi'zmeti ulli'. Soni'n' ushi'n da ha'r bir jazi'wshi' wo'z shi'g'armasi'nda a'debiy qaharmanlari'ni'n' psixologiyali'q halati'n, sezimin, ku'yinishin, su'yinishin, jeke woylari'n, ruwx'i'y du'nyasi'n – barli'q na'zik ta'replerin woqi'wshi'g'a jetkeriw ushi'n emociyali' boyawi' ku'shli bolg'an frazeologizmlerdi tan'lap ali'wg'a ha'reket yetedi. M. Ni'zanov wo'z shi'g'armalari'nda adamlardi'n' ha'r qi'yli' psixologiyali'q jag'daylari'n, tolg'ani'slari'n, quwani'sh-qayg'i'si'n sheber su'wretlewge yerisken:

Menin' duwtar ko'rsem *arqam qozatug'i'n* a'detimdi bilesen' g'o. («Ku'lme mag'an» 20-bet).

Ar-sar boli'p tursam, sizge usag'an bir jasi' u'lken: - Him, nege woylani'p tursan'? Qula du'zge taslap ketejaqsan' ba? – dedi mag'an woli'yi'p... (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» 1tom, 12-bet).

Taban tirep ali'wg'a «sen kelmesen' *aspan u'zilip tu'sedi*» dep turg'an birew joq. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 276-bet).

Aspang'a ushsam ayag'i'mnan, jerge kirsem to'be shashi'mnan tartadi' ol. («Ku'lme mag'an» 105-bet).

Wo'zin de won alti' jasi'nda Ma'diyarg'a berip jibergende *aspang'a shapshi'g'an*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 100- bet).

«A'kem avariyanan wo'ldi, sheshem *bir sabaqqa ilinip tur*, kesel, aldi'mda ag'am, keynimde inim, si'rlasarg'a ya apam, ya sin'lim joq» degen son' so'yerine qi'zi'p ali'p yedim men seni! (M. Ni'zanov «Ku'lme mag'an» 72-bet)

Men wonday biyhaya nashar yemespen! Qi'zg'ani'sh g'oy, *delebemdi qozdi'rg'an*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 111- bet).

Wo-oy, jer qi'ymi'ldamasa, men qi'ymi'ldamayman dep ju'rgen qi'yli'-g'o, *demine nan pisedi*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 19-bet)

Wol senin' si'mbati'n'a *yemeshesi quri'p* turg'an joq. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 111-bet).

Ten'el degen birge isleytug'i'n jorami'z *jerden jeti qoyan tapqanday* yentigip kirip keldi. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 118-bet).

Bul *jeti jinimnen* beter jek ko'retug'i'n sol Turdi'murat yedi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 60-bet).

- Ba'rinen beter, hasa tayani'p mashi'n ku'tip turg'an kempir-g'arri'lardi' ko'rgende *jeti nasi'ri'm jerge bu'giledi*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 122-bet).

Menin' hesh kimgе jamanli'g'i'm joq, sonnan kelgen dus kelgen adam menin' *ji'g'i'rdani'mdi' qaynatadi'*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 117-bet).

Barli'q za'ha'rimdi ishime juti'p shi'dadi'm. Shi'damag'anda *topi'raqqa ot qoyaman* ba! (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» Itom, 54-bet).

- Bunday a'deti joq yedi g'o, dep u'yde *iymani'm bir qi'si'm boli'p* woti'rdi'm. («Ku'lme mag'an» 21-bet).

- «Ga'ljen'lep ju'rgenin menin' arqam yekenin bildin' be?» dep ta'mbisin berip, *suwi'n si'g'i'p, iyt terisin basi'na qapla*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 88-bet).

-...bir zamannan Mu'n'kirdi aldi'n'a jiberemen, sonda bildirmey, *ishi-bawi'ri'na kirip ju'rip*, usi' qanjardi' wo'kpe-ju'reginin' tusi'na ti'g'i'p al, dedi. («Ku'lme mag'an» 105-bet).

Mumtazbey shiysheni ko'riwden-aq *tu'si suwi'p, qabag'i' u'yilip*, yerinleri dirildep qoya berdi. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» 1tom, 170-bet).

Ko'rispegenimizge biraz waqi't bolg'an yedi, jaqi'nda, joli'm tu'sip u'yine barg'ani'm - *ko'zim uyasi'nan shi'g'i'p kete jazldi'*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 259-bet).

Wo'tmishti qansha yeslegen sayi'n quwani'shli' demler qol jetpes a'rman boli'p tu'yiledi de, bir biygu'na nashardi'n' *wo'z mayi'na wo'zi quwi'ri'li'p* jasag'ani' ju'reginde shanshi'w payda yeter yedi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 128-bet)

Sirkesi suw ko'termey ju'rgende, qoti'r yeshkidey su'ykenip sen barsan'...(M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 56-bet).

Qa'ne, yendi u'yin'de telefon bolg'anda, anan' biysharani'n' *to'besi ko'kke jeter* yedi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 142-bet).

Ko'shemizde toy bolg'ang'a qatti' quwandi'm deyin be? Sizin' baxi'tli' bolg'ani'n'i'zg'a to'bem ko'kke jetti deyin be? (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 99- bet).

Frazeologizmlerdin' ishinde qurami'nda somatizmler ushi'rasatug'i'n tu'rleri ju'da' ko'p. A'sirese «ju'rek» somatizmi menen kelgen tu'rleri adamni'n' ha'r qi'yli' psixologiyali'q halatlari'n, quwani'sh, qorqi'ni'sh sezimlerin bildiriw ushi'n payda bolg'an. Insanda ushi'rasatug'i'n bul halatlar ha'r qi'yli' da'rejede, ha'r qi'yli' ko'rinishlerde bolatug'i'nli'g'i' sebepli tilde frazeologizmlerdin' bul tu'ri ju'da' ko'p ushi'rasadi'. Mi'sali', qorqi'ni'sh sezimin bildiriwshi frazeologizmler:

Arman bari'wg'a *ju'regi betlemedi*. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 75- bet).

Bir ku'ni ku'ndiz, uytqi'g'an dawi'ldan si'rtqa shi'g'i'wg'a *ju'regim dawamay* u'yde woti'rsam, tani's doslari'mni'n' biri kirip keldi. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 59-bet).

Leytenantti'n' ga'pine ha'mmen'izdin' *ju'regin'iz jari'li'p qaldi'* g'oy. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 192-bet).

Qaharmanlardi'n' belgili bir jag'daylarg'a baylani'sli' quwang'an halatlari'n ayqi'n su'wretlew ushi'n jazi'wshi' bir neshe frazeologiyali'q sinonimlerde jumsaydi'. Mi'sali':

Ju'regim tarsi ayri'li'p, sorani'p men kettim. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 70-bet). Ali'w boyi'na *ju'regi sha'wkildep*, mag'an qon'i'raw yetti. («Sizge bolmaydi'» gu'rrin'i).

Joqari'da keltirilgen mi'sallarda *ju'regim tarsi ayri'li'w frazeologizmi adamni'n' qatti' quwang'ani'n bildiredi*. Al yekinshi ga'pte jumsalga'an *ju'regi sha'wkildew* frazeologizmi aldi'n'g'i'g'a qarag'anda da'rejesi pa'sirek.

«Ju'rek» somatizmi menen kelgen frazeologizmler adamni'n' qatti' ash boli'w, adamdi' qorqi'ni'sh biylew qusag'an halatlari'n bildirip keledi:

Tag'i' «*ju'regim sazi'p* ketti, shi'j-pi'ji'n' bolsa a'kelo's» dep woti'radi'-aw. («Ku'lme mag'an» 72-bet)

Jan'ag'i'day, jasqanshaq boli'p qalg'an. *Ju'regi joq*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 192-bet)

Frazeologizmler ma'nilik jaqtan, emocional-ekspressivlik wo'tkirligi jag'i'nan tildin' qaymag'i' mag'i'zi' si'pati'nda bahalanadi'. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri wo'zlerinin' an'latatug'i'n ma'nileri boyi'nsha, frazeologizmlerdi payda yetip turg'an jeke komponentlerinin' sol pu'tin ma'nige qatnasi' boyi'nsha da ha'r qi'yli' boli'p keledi. Ma'selen geypara frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' an'latatug'i'n ma'nisi sol dizbektin' qurami'ndag'i' ha'r bir so'zdin' dara turg'andag'i' yamasa basqa bir ma'nili so'z benen dizbekleskendegi an'latatug'i'n ma'nisinen pu'tkilley qashi'qlasqan ma'nide beriledi. Wolardi'n' qurami'ndag'i' so'zler wo'zlerinin' da'slepki leksikali'q ma'nisin birotala jog'altadi'. Ma'selen, *tu'yeden posti'n taslag'anday* degen frazeologiyali'q so'z dizbegin ali'p qarayi'q. Bul frazeologizm «woylanbastan, yersi, wori'nsi'z so'ylew» degen ma'nini bildiredi. Pu'tin bir frazeologizmnen usi' ma'ninin' kelip shi'g'i'wi' da *tu'ye, posti'n, taslaw* so'zlerinin' hesh qanday qatnasi' joq. Frazeologiyali'q wo'tlesiwlerge ta'n bul

belgi qosi'msha ma'nilerge iye boli'p, pikirdi ta'sirli ha'm wo'tkir yetip beriwde ayri'qsha xi'zmet atqaradi'. Sonli'qtan da, publicistikali'q yaki ko'rkem bayanlawlarda, su'wretlewlerde wolar semantikali'q-stillik derekler si'pati'nda xi'zmet atqari'p keliwge beyim boladi'.

Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'nda frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' qollani'li'wi'nda emocionalli'q-ekspressiyali'q ma'nilik belgiler, tiykarda ma'ni obrazli'li'g'i', ta'sirlilik ayqi'n sezilip turadi', Mi'sali': *Sirkesi suw ko'termey ju'rgende*, qoti'r yeshkidey su'ykenip sen barsan'... (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 56-bet).

Jazi'wshi' bul jerde *sirkesi suw ko'termey* frazeologizmi worni'nda «heshten'e jaqqay ju'rgende» usag'an ma'niles a'dettegi sinonimlik birliklerdi de paydalani'wi' mu'mkin yedi. Biraq. so'zlik quramdag'i' sol paradigmag'a kiriwshi sememalar ishinen semantikali'q-stillik jaqtan da'l, ani'q ha'm su'wretlengen waqi'yag'a sa'ykes poetikali'q sheberlik penen *sirkesi suw ko'termey* frazeologiyali'q wo'tlesiw wog'ada duri's paydalang'an. Na'tiyjede ayti'layi'n degen pikir wo'tkir boli'p shi'qqan.

To'mendegi qatarlardag'i' frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' ma'nilerinde de sonday belgiler, ekspressivlik ayri'qshali'q ha'm boyawlar bar:

...jigitlerdin' «nakazlari'ni'n» birazi' ni'rqqqa si'ymaydi', jo'ni barlari'n ayta bereyin desem de, - wol wo'zimmnin' ko'shem, «*ko'meshine ku'l tartqan*» bolaman. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 54-bet)

Woni'n' qarawi'nda *kesasi' ag'armaytug'i'n* piltaban jurnalistleri boladi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 97-bet)

Lekin son'g'i' waqi'tlari' qalada hawa menen suwdi'n' keskin buzi'li'wi'na baylani'sli' bunday *kelte jip gu'rmewge kelmey* qaldi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 77-bet)

Wo-oy, jer qi'ymi'ldamasa, men qi'ymi'ldamayman dep ju'rgen qi'yli'-g'o, *demine nan pisedi*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 19-bet)

Bul keltirilgen qatarlarda frazeologiyali'q wo'tlesiwler, ko'rkem shi'g'armani'n' estetikali'q talapalari'na say wo'z worni'nda paydalani'p, pu'tin ma'nilerge qosi'msha si'patlawshi' belgilerdi tag'i' da ku'sheytip woqi'wshi'ni'n' sezimlerine ta'sir yetetug'i'nday wazi'ypani' atqari'p tur. Konteksttegi frazeologiyali'q wo'tlesiwlerdin' ma'nilerin yekinshi bir so'zler arqali' beriw mu'mkin yemes, sebebi wolardi'n' ha'r birindegi na'zik ma'niler basqa so'zlerden tabi'li'wi' qi'yi'n.

Ko'rkem shi'g'armada frazeologizmlerdi qollani'wdi'n' a'hmiyeti haqqi'nda X.Qojaxmetova: «Jazi'wshi' wo'z shi'g'armalari'nda qaharmanlari'ni'n' psixologiyali'q halatlari'n, woyi'n, ruwx'i'y jan du'nyasi'n ayqi'n ha'm na'zik su'wretlew ushi'n frazeologizmlerdi mu'mkin bolg'ansha sa'ykesin tan'lap jumsawg'a ha'reket yetedi» degen edi.¹ Bunday ha'reketti biz M. Ni'zanov shi'g'armalari'n woqi'p woti'ri'p ani'q seziwimizge boladi'.

Usi'nday qaharmanni'n' psixologiyali'q halatlari'n, woyi'n, ruwx'i'y jan du'nyasi'n su'wretlewdegi ani'q ha'm wo'tkir ma'ni to'mendegi frazeologiyali'q wo'tlesiwlerge de ta'n:

Qanday *appaq xojani'n' aqli'g'i'* bola bereyin, ba'ribir wol mag'an isenbeydi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 60-bet).

Bul ken'sede *awzi'n' menen qus uslasan'* da kewline jaqqani'n qollaydi'. («Ku'lme mag'an» 117-bet).

Birewdi *yeshekke teris mingizip* qoyi'w an'sat yemes. («Ku'lme mag'an» 123-bet)

«Ga'ljen'lep ju'rgenin menin' arqam yekenin bildin' be?» dep ta'mbisin berip, *suwi'n si'g'i'p, iyt terisin basi'na qapla*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 88-bet)

Ha'r tu'rli stillik talaplarg'a baylani'sli' frazeologiyali'q wo'tlesiwler, frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' semantikali'q birigiwshiligi boyi'nsha wo'zgeshe bir tu'r si'pati'nda Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'nda wo'nimli

¹ Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. Алматы, 1972, 58-бет.

qollani'li'p, shi'g'arma tilinin' ta'sirliligini, wo'tkirligini asi'ri'w ushi'n xi'zmet yetedi.

3.3. Awi'zeki so'ylew tiline ta'n frazeologizmlerdin' satira ha'm yumordi' payda yetiwdegi xi'zmeti

Awi'zeki so'ylew tilinde jiyi qollani'latug'i'n frazeologiyali'q so'z dizbekleri so'ylew tili stiline ta'n frazeologiyali'q so'z dizbekleri dep ataladi'. A'debiy tildin' normalari' ko'z qarasi'nan bunday leksikali'q birlikler a'dewir yersi ma'nilik ayri'qshalaqlarg'a iye: basi'na ba'le boli'w, shi'mbayi'na bati'w, aybaraq uri'w, galoshi'n tuwri'lap qoyi'w, ga'ptin' ti'g'i'ni'n ali'w, doq uri'w, yemeshesi quri'w, muq qabi'w, haram tamaq, ko'k wo'jet, i'shtan biyt, po'stegin qag'i'w, terisine topan ti'g'i'w, joqlari'm boli'w, sorpasi'n ishiw, sorpasi' qosi'lmaw, teris putaq, bo'zshinin' ma'kisindey, ju'zin yenesi wo'ppegen ha'm t.b. So'ylew tili stiline ta'n frazeologizmlerine vulgarizmler, ma'deniyatsi'z si'patlamadag'i' turaqli' dizbekler de kiredi. Til ma'deniyati'ni'n rawajlani'wi'na baylani'sli' wolardi'n' qollani'li'w wo'risi a'dewir tarayi'p ketti. Solay da ko'rkem a'debiyat stil tarawi'nda awi'zeki so'ylew tili stiline ta'n frazeologizmler ko'rkem so'z sheberleri ta'repinen belgili poetikali'q maqsette paydalani'wi' mu'mkin. Biz Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari'nda da awi'zeki so'ylew tiline ta'n bolg'an frazeologizmlerdi ju'da' jiyi qollang'ani'n ko'rdik. Mi'sali':

So'ytip jo'nine kete berse boladi' g'o, qudaydan tapqi'r! «*Qulag'i'na tepken*» bizin' awi'ldag'i' qi'zdi'n': Suwi'n' qanday paldan tatli'! (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'»1tom, 213-bet).

Jan'ag'i' so'zge yerip ketip, *ji'rban' yetip* qaltasi'nan woramal shi'g'ari'p beredi. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'»1tom, 213-bet).

Won bes jasi'mda tabelshik boli'p awi'ldag'i' jigirma to'rt qati'ndi' *bir wo'ksheden aylandi'ri'p* qoyg'anman. (M.Ni'zanov «Irasi'n aytan' uradi'», 68-bet).

Keshe jolda irkip: «Min mashi'ng'a, qara taban» dep mi'sqi'lladi'. (M.Ni'zanov «Irasi'n aytan' uradi'», 69-bet).

Wo'zim-a'm sennen ha'meldar shi'g'adi' dep *iyegim qi'shi'p* oti'rg'an joq yedim-aw! (M.Ni'zanov «Irasi'n aytan' uradi'», 71-bet).

Qudaydan tilegen jalg'i'z bala. *Qaqan'-suqan' menen isi joq*, qoy awzi'nan sho'p almaytug'i'n juwas, mo'min, mu'sa'pir. (M.Ni'zanov «Irasi'n aytan' uradi'», 73-bet).

Xali'q tilindegi frazeologizmlerdin' ayi'ri'mlari'nda ha'zil-da'lkek basi'm boladi'. Ko'rkem shi'g'armada bunday frazeologizmler su'wretlep oti'rg'an waqi'yag'a yumorli'q tu's beredi. M. Ni'zanov satirik jazi'wshi'. Wol ko'plegen satirali'q gu'rrin'lerdin', komediyalardi'n', intermediyalardi'n' avtori'. Sonli'qtan da jazi'wshi' satira ha'm yumordi' payda yetiwidin' qurali' si'pati'nda frazeologizmlerden wo'nimli paydalanadi'. Mi'sallar:

- Tuwri'si'n ayt, men wo'lsem *ju'zin yenesi wo'ppegen* ja'nan tawi'p u'ylenesen' be? («Ku'lme mag'an» 81-bet).

Aspang'a ushsam ayag'i'mnan, jerge kirsem to'be shashi'mnan tartadi' wol. («Ku'lme mag'an» 105-bet).

Yendi Tan'atarg'a keletug'i'n bolsaq, *pitirgen isin', salg'an qusi'n' joq*, won yeki ji'lda u'sh mashi'n tozdi'rdi'n', boladi' g'oy sol. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» 1tom, 138-bet).

Menin' usi' na'siyatlari'mdi' 80 procent iske asi'rg'an hayaldi'n' ku'yewin *asi'qtay ati'p, toptay qag'atug'i'ni'na* 100 procent kepillik beremen. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 89-bet).

Sennen bo'ten awi'zli'raq hayal bolg'anda, *yeki ayag'i'n bir yetikke ti'g'adi'* woni'n'! («Ku'lme mag'an» 120-bet).

Wolarg'a «ishkenin' menen kiygenin'di bil» dep bir awi'z ga'p penen gu'm yetip, *yekewinin' to'rt ayag'i'n bir galoshqa ti'q*. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 87-bet).

Bunday dilmashti' *ku'ndiz mi'n' vatli'q svet jag'i'p izlep taba almaysan'*. («Dilmash» gu'rrin'i).

Ol senin' si'mbati'n'a *emeshesi quri'p* turg'an joq. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 111-bet).

M.Ni'zanovti'n' satira ha'm yumordi' payda yetiw maqsetinde tan'lap alg'an frazeologizmleri shi'g'arma qaharmanlari'ni'n' ku'lkili bolg'an si'rtqi' ko'rinisi menen ishki du'nyasi'ni'n' sa'ykesligin su'wretlep beredi. Jazi'wshi' bunday frazeologizmlerdi ko'birek qaharmanni'n' jag'i'msi'z kelbetin ko'rsetiw ushi'n paydalanadi'. Mi'sali':

Wonnansha bir *tirsekke tepken* jigitpen de de qoy. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» 1tom, 11-bet).

A'dira qalmay ma, bunday *sani' bar, sapasi' joq* jen'gelerim! (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 64-bet).

Bo'zshinin' ma'kisindey zi'mpi'ldap, anaw-mi'naw jen'iltek nashardi'n' ishpege-jemege jani'n qoymaydi'. (M.Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» Itom, 45-bet).

Sen *i'shtan biytke* qati'n boli'p woti'rg'an menin' yesim joq. («Ku'lme mag'an» 72-bet).

Qara, senin' ilim degennen *soqi'r ha'rip tani'maytug'i'ni'n'* bep-belgili boli'p tur. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 29-bet).

Bul keltirilgen mi'sallardag'i' frazeologizmlerdin' yumor-satirali'q si'patti' payda yete ali'wi' wolardi'n' ishki ta'biyati' menen baylani'sli'. Sebebi ha'r bir frazeologizmnin' semantikali'q quri'li'si'nda ha'zil-da'lkek, kesetiw, u'stinen ku'liw qusag'an semalardi'n' bar yekenligi sezilip turadi'. Jazi'wshi' awi'zeki so'ylew tiline ta'n bolg'an frazeologizmlerdi xali'q tilindegi qa'lpinde qollani'w menen birge, ha'r tu'rli ma'nige keltirip wo'zgerisler menen jumsaydi':

-Betin' maldi'n' ko'nindey qali'n' aqi'ri'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» I tom, 29-bet).

Sennen bo'ten awi'zli'raq hayal bolg'anda, *yeki ayag'i'n bir yetikke ti'g'adi'* woni'n'! («Ku'lme mag'an» 120-bet).

Wolarg'a «ishkenin' menen kiygenin'di bil» dep bir awi'z ga'p penen gu'm yetip, *yekewinin' to'rt ayag'i'n bir galoshqa ti'q.* (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» 1I tom, 87-bet).

Joqari'da keltirilgen mi'sallarda *beti qali'n'* degen frazeologizm ja'ne de wo'tkirlestirilip, bul frazeologizmnin arasi'na *maldi'n' ko'n'indey* degen tenewdi qosi'w arqali' frazeologizmnin' yumor-satirali'q xi'zmeti ja'ne de ku'sheyiwine sebep boli'p tur. Al *yeki ayag'i'n bir yetikke ti'g'i'w* degen frazeologizmdi birde tilde qa'liplesken formasi'nda wo'zgerissiz jumsasa, birde qurami'ndag'i' so'zlerdi basqa so'zler menen awmasti'ri'w arkali' basqasha variantlardi' payda yetedi. Soni'n' na'tiyjesinde jazi'wshi' bul frazeologizmge qosi'msha yumorli'q tu's beriwge yerisken. Bunday wo'zgerisler jazi'wshi'ni'n' shi'g'armalari'nda wonsha ko'p ushi'raspaydi'. M. Ni'zanov awi'zeki so'ylew tiline ta'n frazeologizmlerdi wo'z shi'g'armalari'nda qollang'anda wolardi' wo'zlerinin' dara so'z si'pati'ndag'i' ekvivalentleri menen qatara jumsaydi'. Mi'sali':

Men wonday *ko'k wo'jet, qi'rsi'q* adamdi' ko'rgenim joq. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» I tom, 170-bet).

Sen *jati'ri'n'a tartqan jaman*, murni'n'di' tarta almay ju'rgen bala yedin' g'o, sonda! («Ku'lme mag'an» 123-bet).

Menin' yesitiwimshe wonday a'kesiz tuwi'lg'an balalar *barati'rg'anni'n' baltasi'n, kiyati'rg'anni'n' ketpenin alatug'i'n* nag'i'z **urni'qqi'r** boladi' yeken. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» II tom, 96-bet).

Adamlarg'a miynet ku'n jazi'p beretug'i'n, woni'n' esap-sanag'i'n shi'g'aratug'i'n sawatli' adamlar *barmaq bu'gip sanag'anday di'm az* yedi. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 103- bet).

Tilewxan *ishek-silesi qati'p ku'ldi.* (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 123-bet).

Kelbeti kelisken, pa'kize, iyman ju'zli, onday qi'rsi'q adamg'a usamaydi'. (M. Ni'zanov «Tan'lamali' shi'g'armalari'» I tom, 170-bet).

Joqari'da keltirilgen mi'sallarda frazeologizmler (ko'k wo'jet, jati'ri'na tartqan, barati'rg'anni'n' baltasi'n, kiyati'rg'anni'n' ketpenin alatug'i'n, barmaq bu'gip sanag'anday, ishek silesi qati'w, pa'kize, iyman ju'zli) jazi'wshi' ta'repinen wo'zlerinin' dara so'z si'pati'ndag'i' sinonimleri menen qatara jumsalg'an. Ma'selen, birinshi ga'pte qaharmanni'n' ha'dden ti's qi'rsi'q, o'jet yekenligin, ja'ne bunday qi'rsi'q adamdi' buri'n ushi'ratpag'ani'n wo'tkirlestirip beriw ushi'n ko'k wo'jet ha'm qi'rsi'q degen so'zlerdi qatara bergen.

Frazeologizmlerdin' stillik qollani'li'w wo'zgesheligi, woni'n' tildegi xi'zmeti boli'p yesaplanadi'. Qaraqalpaq a'debiy tilindegi ko'rkemlew usi'llari'ni'n' ishinde frazeologizmlerdin' worni' wo'z aldi'na. Wolar ko'rkem shi'g'arma tilin janlandi'ratug'i'n ko'rkem su'wretlew din' tildegi tayar qurali' ha'm xali'q danali'g'i'na su'wg'ari'lg'an obrazli' woylaw tilinin' u'lgisi boli'p tabi'ladi'. Jazi'wshi' uluwma xali'q tilinin' frazeologizmlerin kerek jerinde paydalana woti'ri'p, wo'zinin' su'wretlew maqsetine sa'ykes iykemlestiredi. Wolardi' do'retiwshilik penen qollanadi'. Sebebi, «Jazi'wshi' - milliy so'z ma'deniyati'n do'retiwshi, woni' rawajlandi'ri'wshi'. Wol wo'z da'wirindegi xali'q tilin paydalana woti'ri'p, wo'z do'retiwshiliginin' tiykarg'i' maqsetine i'layi'qlap ana tilinin' ha'r tu'rli usi'llari'n tan'lap ali'p, jan'arti'p, ji'ynaqlap jumsaydi'»¹.

M. Ni'zanov wo'z shi'g'armalari'nda bir stillik maqsetlerge bola frazeologizmlerdin' qurami'n wo'zgertip te qollanadi'. *Ku'ndiz shi'ra jag'i'p taba almaw* degen frazeologizmdi yeki tu'rli formada jumsag'ani'n ko'remiz:

Usi'nday ku'yew balani' *ku'ndizi shi'raq jag'i'p taba alarma* eken...(M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 83- bet).

¹ Виноградов В.В. Язык художественного произведения. - Вопросы языкознания, М., 1954, № 2, 6-бет.

Bunday dilmashiti' *ku'ndiz mi'n' vatli'q svet jag'i'p izlep taba almaysan'*.
(«Dilmash» gu'rrin'i).

Bul wo'zgeris frazeologizmnin' yumor-satirali'q si'pati'n ja'ne de ku'sheytiw maqsetinde iske asqan. To'mendegi mi'sallarda da yumor-satirali'q si'pati' menen aji'rali'p turatug'i'n frazeologizmlerdi ko'remiz:

Wol wo'mirden ko'z jumg'annan keyin sizin' dushpanlari'n'i'z *jawi'nnan keyingi zamari'qtay* izli-izinen «ko'gerip» shi'g'a basladi'. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 158- bet).

– Siz institutqa direktor boli'p ketpewin'iz ushi'n *joli'n'i'zg'a «shlagbaum»qoya* basladi'. (M. Ni'zanov «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani', 158- bet).

– Barg'anda ele *qarni'ni'n' jeli teris kelip*, bir na'rse dep salmasa...
(«Dushpan» romani', 4-bet).

– Begmuratti'n' *teris putaq* minezin awi'lda u'lkennen kishige deyin ha'mme biletug'i'n yedi. ... («Dushpan» romani', 4-bet).

Frazeologizmlerdi avtordi'n' wo'zgartip, qubi'lti'p, kontekstke say wori'nli' qollani'li'wi' yen' aldi' menen, paydalani'li'p ati'rg'an frazeologizmlerge wo'zgeshe tu's berip, mikrokontekstin' ma'nililigin artti'ri'p, ekspressivliligin ku'sheytedi. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerin wori'nli' tu'rde, kerek jerinde qollani'w-avtordi'n' sheberligine, ko'rkem woylawi'na baylani'sli'. Sebebi frazeologizmnin' qurami'n wo'zgeritiw, komponentlerin qi'sqarti'w, basqa so'zler menen almasti'ri'w, qubi'lti'w usi'llari'n, birinshiden, woylap tabi'w, yekinshiden, woni' worni' menen qollani'w, u'shinshiden, so'z dizbegine qanday usi'llardi' qollani'w qolayli' yekenin ani'qlaw ushi'n u'lken sheberlik kerek boladi'. Xali'q tilindegi frazeologizmlerdin' tutasli'g'i'n, da'stu'riy qollani'li'wi'n «buzi'p», transformaciyalap qollani'w avtordi'n' sheberligin ko'rsetiwge, shi'g'armani'n' wo'zinshelik wo'zgesheligin tani'ti'wg'a, ko'rkemlik jaqtan ku'shin, emocional-ekspressivlik boyawi'n artti'ri'wg'a, ideyani'n' woqi'wshi'g'a ta'sirli yetip jetkeriliwine ja'rdem yetedi.

Juwmaq

Frazeologizmler tildegi yen' a'hmiyetli bolg'an til birlikleri. Wolardi' tilde qollani'w arqali' pikirdi, aytajaq woydi' yele de emocionalli'q-ekspressivlik jaqtan ku'shli yetip, ko'rkem obrazli' yetip beriwge yerisemiz. Frazeologiyali'q so'z dizbekleri so'zlik quramni'n' milliy kelbetin ko'rsetiwshi yen' tiykarg'i' bayli'qlardi'n' biri. Sonli'qtan da frazeologizmler so'zlik quramni'n' wo'zgeshe leksikali'q topari' si'pati'nda ko'p zamanlardan beri izertlewshilerdin' de, qi'zi'g'i'wshi'lardi'n' da di'qqati'n wo'zine awdari'p kelmekte.

Frazeologizmlerdi izertlew ilimiy jobada da, a'meliy jaqtan da wog`ada a'hmiyetli ma`sele boli'p yesaplanadi'. Bul ma`sele boyi'nsha usi' ku'nge shekem payda bolg'an ilimiy jetiskenliklerge kewil awdari'wi'mi'z tiyis. Frazeologizmler barli'q tillerde de yelege shekem belgili bir sistemag`a tu`sip, toli'q izertlenip boli'ng`an ma`sele yemes.

Frazeologiyali'q so'z dizbekleri so'zlik quramdi' izertlewde leksikologiyali'k bag'darda, sabaqli'qlarda, oqi'w metodikali'q a'debiyatlarda, so'zliklerge baylani'sli' so'z yetilgeni menen, bul wo'zgeshe so'zler topari'ni'n' stillik ta'repi yelege shekem arnawli' izertlew din' obiekti bolg'an joq.

Ha'r bir tildin' wo'zine ta'n milliy qa'siyeti, a'sirese woni'n' frazeologiyasi'nan ani'q ko'rinedi. Ku'ndelikli turmi'si'mi'zda til arqali' qari'm-qatnas jasawda pikirimizdi toli'q jetkeriwde frazeologizmlerdin' barli'q tu'rleri ayri'qsha a'hmiyetke iye. Frazeologizmlerdi izertlew ilimiy jobada da, a'meliy jaqtan da wog`ada a'hmiyetli ma`sele boli'p yesaplanadi'. Bul ma`sele boyi'nsha usi' ku'nge shekem payda bolg'an ilimiy jetiskenliklerge kewil awdari'wi'mi'z kerek. Frazeologizmler barli'q tillerde de yelege shekem belgili bir sistemag`a tu`sip, toli'q izertlenip boli'ng`an ma`sele yemes.

Ha'r qanday a'debiy tildin' tariyxi'nda, woni'n' qa'liplesiwinde ko'rkem so'z sheberleri - shayi'rlar ha'm jaziwshi'lar belgili xi'zmet atqaradi'.

Wolardi'n' ayri'mlari' wo'z shi'g'armalari' menen a'debiy tildegi normalardi'n' qaliplesiwine jan'a bag'dar beredi, woni' jetilistiredi. Sonli'qtan da qalengen jazi'wshi' yamasa shayi'r shi'g'armalari'ni'n' tilin, woni'n' basqa stillerden ayirmashi'li'qlari'n ha'm wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin ha'r ta'repleme u'yreniw u'lken a'hmiyetke iye.

Usi'g'an baylani'sli' biz jumi'si'mi'zdi' frazeologizmlerdin' stillik qollani'li'w wo'zgesheligin belgili satirik jazi'wshi' Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari' tiykari'nda u'yreniw ma'selelerin magistrlik dissertaciya jumi'si'mi'zdi'n' obiekti yetip ali'wdi' ko'zde tutti'q. Jumi's bari'si'nda usi' ku'nge shekem lingvistikada, soni'n' ishinde qaraqalpaq til biliminde yerisilgen teoriyalı'q bag'darlardi', ilimiy jetiskenliklerdi basshi'li'kqa aldi'q. Usi'larg'a sa'ykes frazeologiyalı'q so'z dizbeklerinin' ko'rkem shi'g'armalarda qollani'li'w usi'llari'na baha beriwden aldi'n, ha'zirgi til biliminde frazeologizmlerge uluwma teoriyalı'q ta'ripleme beriwdi maqul ko'rdik. So'zlik quramda frazeologizmlerdin' tutqan worni', wolardi'n' izertleniw jag'dayi', frazeologizmlerdin' ma'nilik tu'rleri, semantikali'q-stillik wo'zgeshelikleri jo'ninde qisqasha so'z yettik.

Haqi'yqati'nda da frazeologizmler so'zlik quramni'n' wo'zgeshe bir leksikali'q topari'. Wolar semantikali'q jaqtan da, stillik jaqtan da ayri'qsha wori'ng'a iye. Jazi'wshi' yamasa shayi'r wo'z shi'g'armalari'nda frazeologiyalı'q so'z dizbeklerinin' worni'n tawi'p qollani'w shi'g'armani'n' tilinin' ko'rkem, adamg'a ta'sir yetetug'i'n ku'shin joqari' yetedi. Sonli'qtan da frazeologizmler ha'r bir so'z sheberinin' ko'rkemlew qurali'ni'n' yen' tiykarg'i'lari'nan yesaplanadi'.

Biz jumi'si'mi'zda M. Ni'zanov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an frazeologizmlerdin' semantikali'q toparlari'n aji'rati'p, wolardi'n' bir-birinen wo'zgesheliklerin ani'qladi'q. Soni'n' menen birge, M. Ni'zanovti'n' frazeologizmlerdi qollani'wdag'i' sheberligin, wo'zine ta'n bolg'an ayi'ri'm stillik usi'llari'n shi'g'armalardan alg'an mi'sallar arqali' talqi'lawg'a ha'reket

yettik. Jazi'wshi' frazeologizmlerdi wo'z ma'nisinde, xali'q tilindegi qa'liplesken tu'rinde wo'zgerissiz jumsaw menen birge, woni' do'retiwshilik penen wo'zgeritip, jan'arti'p, wo'zgeshe bir ren' qosi'p, tu'rlendirip te qollang'ani'ni'n' gu'wasi' boldi'q. Jazi'wshi' ta'repinen qollani'lg'an ha'r bir frazeologizm qaharmanni'n' minez-qulqi'n' ashi'p beriwde, adamlardi'n' qari'm-qatnasi'n, psixologiyali'q halatlari'n su'wretlewge xi'zmet yetedi.

Qaraqalpaq a'debiyati'nda M. Ni'zanov wo'z shi'g'armalari'ni'n' joqari' ideyali'li'g'i' ha'm teren' mazmunli'li'g'i' jag'i'nan belgili wori'n iyeleydi. Wol wo'z shi'g'armalari'nda so'z tan'lawg'a itibarli'li'q penen qarag'an, ha'r so'zdin', formani'n' wori'nli' ha'm belgili bir stillik maqsette qollani'li'wi'na u'lken di'qqat bo'lgen. Sol arqali' wol tildegi a'debiy normalardi'n' turaqlasi'wi', qa'liplesiwi ha'm jetilistiriliwi ushi'n xi'zmet yetken.

Biz M. Ni'zanov shi'g'armalari'n talqi'lag'ani'mi'zda, woni'n' do'retpelerinde tildin' ko'rkemlew qurallari'n wori'nli', sheber paydalang'anli'g'i' birden ko'zge tu'sedi.

Frazeologizmler so'zlik quramdag'i' wo'zine ta'n leksika-semantikali'q, leksika-grammatikali'q du'zilme tu'rindegi til birlikleri boli'wi'na baylani'sli' wolar so'ylewde, a'sirese ko'rkem a'debiyat stilinde semantikali'q-stillik til qurallari' xi'zmetin atqari'wda iykemli boli'p keledi. Soni'n' menen birge wolardi'n' birazlari'nda ha'r xali'qti'n' milliy koloriti de sa'wlelenedi. Usi'nday wo'zgesheliklerine baylani'sli' M. Ni'zanov wo'zinin' shi'g'armalari'nda frazeologizmlerdi stillik maqsette ju'da' ken' paydalana alg'an, yag'ni'y su'wretlenip ati'rg'an qaharmanlardi'n' woy-pikirlerin, ko'z qaraslari'n da'l sol mazmunda ashi'p beriwde frazeologizmlerden ko'rkem shi'g'armani'n' estetikali'q talaplari'na say wo'z worni'nda tan'lap qollani'lg'anli'g'i'n ko'remiz. Jazi'wshi' frazeologiyali'q so'z dizbeklerin wo'z ma'nisinde, wo'z qa'lpinde qollani'w menen qatar wolarg'a do'retiwshilik penen wo'zgerisler yendirip, jan'g'i'rti'p, ren'ge kirgizip, wo'z woyi'na i'layi'qlap ha'm i'qshamlap jetkeredi. Muratbay Ni'zanov wo'z shi'g'armalari'nda semantikali'q

jaqtan frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' barli'q tu'rlerinen sheberlik penen paydalanadi'.

Sinonimiya - stilistikadag'i' yen' basli' ma'sele boli'p yesaplanadi', sebebi tildi paydalani'wda wondag'i' til qurallari'n tan'law mu'mkinshiligi sinonimlar arqali' iske asadi'. Frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' wo'zleri bir-birine sinonim boli'p ta keledi. Sonli'qtan da M. Ni'zanov shi'g'armalari'nda wolar ma'nilik wo'tkiriligine, obrazli'li'g'i'na qaray tan'lap ali'p wori'nli' qollani'lg'an. Frazeologiyali'q sinonimlar obrazli'li'qti' payda yetiwde stillik wo'zgesheliklerge iye boli'w menen birge, bir qollang'an so'zdi yamasa frazeologizmdi qaytalap qollanbawda u'lken a'hmiyetke iye.

Jazi'wshi' shi'g'armalari'nda frazeologiyali'q sinonimlar menen qatar frazeologiyali'q variantlarda stillik xi'zmet atqaradi'. Frazeologiyali'q variantlardi' leksika-grammatikali'q jaqtan uqsasli'g'i'na qarap, wolardi' ma'nissiz qaytalani'wshi' so'z toparlari' dep qarawg'a bolmaydi'. Kerisinshe, wolar pikirdin' ko'rkemlik, ekspressivlik mu'mkinshiligin artti'ri'wda u'lken ja'rdem yetedi.

Solay yetip, M. Ni'zanov wo'zinin' shi'g'armalari'nda frazeologiyali'q so'z dizbeklerinin' barli'q tu'rlerin sheber paydalana bilgen ha'm ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' qa'liplesiwine, woni'n' leksikasi'ni'n' toli'qti'ri'li'wi'nda qollani'lg'an frazeologizmlerdin' ha'mmesi derlik ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili leksikasi'nan wori'n ali'p, woni'n' belgili bir qatlami'n quraydi'. Biz bul jumi'si'mi'zda M. Ni'zanovti'n' tiykari'nan satirali'q gu'rrin'leri ha'm «Ashi'q bolmag'an kim bar» romani'ndag'i' frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q tu'rlerinin' qollani'li'wi'na, leksika-grammatikali'k wo'zgesheliklerine, frazeologizmlerdin' ko'rkem obraz jasawdag'i' xi'zmetine toqtap wo'ttik. Bizin' pikirimizshe jazi'wshi'ni'n' barli'q shi'g'armalari'nda qollani'lg'an frazeologizmlerdin' semantiali'q-stillik wo'zgeshelikleri keleshekte ha'r ta'repleme yele de bolsa teren'irek ha'm ken' ko'lemde izertleniwi tiyis dep yesaplaymi'z.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar

Siyasiy a'debiyatlar

1. *Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд.-Т., «Ўзбекистон», 1998.
2. *Каримов И.А.* Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд.-Т., «Ўзбекистон», 2003.
3. *Каримов И.А.* Юсак маънавият – енгилмас куч. Т., 2008.

Ilimiy a'debiyatlar

1. *Абдуллаев А.* Ўзбек тилида экспрессивликни ифодаланиши. Тошкент, 1983.
2. *Авакова Р.А.* Семантико-морфологическая характеристика глагольных фразеологизмов современного уйгурского языка. АКД. Алма-Ата, 1991.
3. *Айназарова Г.* Двухкомпонентные фразеологизмы симметричной структуры каракалпакского языка. Автореф. канд. дисс., Нукус, 2000.
4. *Айназарова Г.* Каракалпак тилинде телес еки компонентли фразеологизмлер. Нукус, 2005
5. *Бекбергенов А.* Каракалпак тилини стилистикасы. Нукус, 2000.
6. *Бердимуратов Е.* Дебий тилди функциональлы стильлерини раъажланыуы менен Каракалпак лексикасыны раъажланыуы. Нукус, 2000.

7. Бердимуратов Е. Қарзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.
8. Вафоева М.Й. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик тақлили. АКД, Ташкент, 2000*.
9. Жайсакова Р.Е. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казахском языке. Автореф. канд. дисс., Алма-Ата, 1980.
10. Диброва Е.И. Вариантность фразеологические единиц в современном русском языке. М., 2000*.
11. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985.
12. Жуков А.П. Русская фразеология. М., 1986.
13. Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. Нукус, 1985.
14. Йулдашев Б. Фразеология тарихидан лавҳалар. Самарқанд, 1998.
15. Йулдошев Б. Фразеологик услубият асослари. –Самарқанд, 1999.
16. Йулдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. Тошкент, 2013
17. Кенесбаев С. Қазақ тіліндегі фразеологиялық сөздер. Алматы, 2000*.
18. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М., 2000*.
19. Қожахметов Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. Алматы, 2000*.

20. *Маматов А.* Вариантланиш фразеологик шаклланишнинг воситаси сифатида. Тошкент, 1999.

21. *Наурызбаева С.М.* Фразеологические единицы в каракалпакском

словаре. Тошкент, 1972.

22. *Расулов И.И.* Наречные фразеологические единицы в русском и узбекском языках. Автореф. канд. дисс., Ташкент, 1987.

23. *Рахматуллев Ш.* Феъл ибораларнинг грамматик хусусиятлари. Тошкент, 1992.

ғн. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари.

Тошкент, 2004.

25. *Усмонова Ш.Р.* Ўзбек ва турк тилларда соматик фразеологизмлар. Автореф. канд. дисс., Тошкент, 1998.

ғу. Ўзбекистон тилининг грамматикаси.

Сўз жасалыўи морфология. Навоий, 2004.

27. *Шанский Н.М.* Фразеология современного русского языка. М., 2008.

28. *Хакимова Г.Э.* Зоонимик компонентли фразеологик бирликларнинг структуравий ва семантик хусусиятлари. АКД. Тошкент, 2008.

Paydalani'lg'an maqalalar

2. Абдиназимов Ш. Бердакнинг фразеологиялиги ва ашшыллыги. «Мийўдирья», 2004, №2.

ғ. Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклеріндегі санлылар. //ОзИА филиалы Хабаршысы, Нөкіс, ә*ұх, №, 71-77-бетлер.

қ. Бердимуратов Е., Айназарова Г. «Ыр-ыс» дiстанының лексикасында фразеологизмлер iм олардың еки компонентли тiрлерини қолланылыұы ааында. //«Имiрдiрiя», ә**х, №-2.

ң. Вафоева М. «Жон» компонентли фразеологизмларнинг лексик-семантик хусусиятлари. //Ўзбек тилшунослиги масалалари.

Самарқанд, ғ00ә.

5. Вафоева М. Бадий нутда фразеологик синонимларни фойдаланиш. //Ўзбек тили ва адабиети, ғ00қ, №.

6. Қайдаров А.Т. Особенности стилистического употребления синонимных и вариантных фразеологизмов в уйгурском литературном языке. // Исследования по тюркологии. Алма-Ата, 1969, 155-171-бетлер.

ў. iлендеров М. араалпа тилиндеги идиомалы iм фразеологиялық синонимлер. //ОзИА филиалы Хабаршысы, 1969. №2, 84-86-бетлер.

8. Тәңирбергенов Ж. Қарақалпақ тилинде фейил мәнили фразеологиялық антонимлерди қолланылыұ өзгешеликleri.// «ҚМУ Хабаршысы»,- Нөкіс,2010 № 3-4.Б. 104-107.

9. Тәңирбергенов Ж. Қарақалпақ тилинде фейил мәнили фразеологиялық синонимлердің структуралық өзгешеликleri. // ӨзР ИА ҚҚБ Хабаршы,- Нөкіс, 2011, №1.Б.83-85.

10. *Хакимова Г.Э.* Семантическая классификация фразеологических единиц с зоонимичными компонентами. // Преподавание языка и литературы. –Ташкент, 2002. №3.

Muratbay Ni'zanov shi'g'armalari':

1. *Муратбай Нызанов.* Шығармалары (төрт томлық) I том. «Билим» баспасы, Нөкис, 2008.
2. *Муратбай Нызанов.* Таңламалы шығармалары (төрт томлық) II том. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 2009.
3. *Муратбай Нызанов.* Душпан. (Роман) «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 2010.
4. *Муратбай Нызанов.* Ашық болмаған ким бар. (Роман) «Билим» баспасы, Нөкис, 2013.